

ქველი ქართული გატიანე «მოქცევად ქართლისამ» და ანთიკური ხანის იზერის გაფეთა სია

უძველესს ჩვენს დრომდე მოღწეულ ქართულ მატიანეში, რომელსაც ეწოდება „მოქცევად ქართლისამ“, მოიპოვება მთლიანი ნუსხა ანტიკური ხანის იბერიის მეფეებისა — «მეფენი ქართლს შინა წარმართნი». ეს სია ძირითადში მოიცავს ექვს საუკუნეს, დაწყებული ალექსანდრე მაკედონელის ეპოქიდან — ვიზრე IV საუკუნის დასწყისამდე ჩვენი წელთაღრიცხვისა.

დასახელებული სია, მთლიანად აღებული, დღემდე არ ყოფილა საფუძვლიანი მეცნიერული განხილვის, პრეციზული მეცნიერული კრიტიკის საგანი. შეიძლება ითქვას, რომ ქართულ ისტორიოგრაფიაში ეს სია დღემდე დევს როგორც უქმი, გამოუყენებელი მასალა.

სინაზღვილეში კი «მოქცევად ქართლისამ»-ს ეს სია წარმოადგენს უაღრესად მნიშვნელოვანს ისტორიულ დოკუმენტს, ქართული ნაციონალური ისტორიოგრაფიის უძველესს ფურცელს.

„ქართული ლიტერატურის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა“-ში, რომელიც 1939 წელს გამოქვეყნდა, ჩვენ წარმოდგენილი გვქონდა ზოგიერთი დებულება, რომლის მიხედვითაც დავასკვნიდით, რომ „მოქცევად ქართლისამ“-ს მატიანის ეს ნაწილი ავთენტურობის ბეჭედს ატარებს, რომ იგი, ჩანს, დამოკიდებულია ანტიკური ხანის ჩვენს დრომდე არმოღწეული ქართული საისტორიო ძეგლებიდან“.

ამჟამად — წინამდებარე წერილში — ჩვენ ვიძლევით „მოქცევად ქართლისამ“-ს მატიანის ამ ნაწილის უფრო დეტალურ კრიტიკულ განხილვას, რათა ცხადვყოთ ამ ძეგლის რაობა, როგორც ისტორიული დოკუმენტისა.

I

თემატი

თავდაპირველად გავეცნოთ ძეგლის ტექსტს.

ტექსტი მატიანის პირველი ნაწილისა, სადაც მოთავსებულია სია იბერიის ანტიკური ხანის შეფეთა — «მეფენი ქართლს შინა წარმართნი» — მოღწეულა ერთადერთი წელნაწერის სახით; ეს არის ქართული ლიტერატურის ისტორიაში კარგად ცნობილი შატბერდული წელნაწერი.

მატიანის ტექსტი ადგილ-ადგილ დაზიანებულია.

ზოგიერთი დაზიანებული ადგილთაგანი ეკუთვნის თვით ჩვენს დრომდე მოღწეულ წელნაწერს.

ხოლო ზოგიერთი დაზიანება, როგორც ირკვევა, უფრო ადრინდელი წარმოშობისაა; ეს ადრინდელი დაზიანებანი ნაწილობრივ მომდინარეობს ჩვენი მატიანის უფრო ძველი ხელნაწერებიდან, ხოლო ნაწილობრივ თვით იმ პირველწყაროებიდან, რომელთაგანაც დამოკიდებულია ჩვენი მატიანე.

ტექსტის ქვემორე გამოცემაში ეს დაზიანებული ადგილები აღდგენილი გვაქვს.

იმ შემთხვევაში, როდესაც დაზიანებული ადგილების აღდგენა, ჩვენი აზრით, არ არის საცილობელი და ძირითადში საბოლოოდ დადგენილად მიგვაჩნია, ასეთი აღდგენილი ადგილები მოთავსებული გვაქვს ბრწყალებში [1].

ხოლო როდესაც დაზიანებული ადგილების აღდგენა არ შეიძლება ჩაითვალოს საბოლოოდ დადგენილად, ასეთი საცილობელი ადგილები მოთავსებული გვაქვს ტეხილ რეალებში < >.

მოგვყავს ამის შემდეგ თვით ტექსტი.

[თავი პირველი] *

«...თანა ჰყვანდა ალექსანდრეს მეფესა აზომ, ძვ არიან-ქართლისა მეფისად, და მას მიუბოძა მცხეთაც საჯდომად, და საზღვარი დაუდგა მას: ჰერეთი, და ეგრის-წყალი, და სომხითი, და მთად ცროლისად, და წარვიდა.

ხოლო ესე აზომ წარვიდა არიან-ქართლად მამისა თვისისა, და წარმოიყვანა თათასი სახლი გმილიო უფლისავი, და ათან სახლნი მამამძუძეთანი, და დაჯდა ძუელ მცხეთას, და თანა ჰყვანდეს კერპნი ღმერთად—გაცი და გა.

[თავი მეორე] **

I. და ესე იყო პირველი მეფე მცხეთას შინა — აზომ, ძვ არიან-ქართველთა მეფისად, და მოკუდა.

II. და შემდგომად მისა დადგა ფარნავაზ. ამან აღმართა კერპი დიდი ცხრისა ზედა და დასდგა სახელი მისი არმაზი. და მოქმნა ზღუდვა წყლით კერძო და პრქვან არმაზ.

III. და შემდგომად მისა დადგა მეფედ საურმაგ. ამან აღმართა კერპი ადნინა გზასა ზედა და იშვი არმაზს შცნებად.

IV. და მისა შემდგომად მეფობდა მირვან, და აღმართა დანინა გზასა ზედა წენარც და აღაშვინა არმაზი.

V. და მეფობდა ფარნაჭობ, და აღმართა კერპი ზადენ მთასა ზედა და აღაშვინა ცინე.

VI. და მეფობდა არსოკ, და მან ქალაქსა ზღუდენი მოქმნნა.

* მოგვყავს პირველი თავის ბოლო, საიდანაც იშვება მეფეთა ჩამოთვლა.

** მეორე თავი მოგვყავს მთლიანად.

- 20 [VII. და მეფობდა შირდატ...]
- VIII. და შეფობდა არ[ტო]კ, რომელმან შიდა-ციხე აღაშტნა არმაზსა.
- IX. და მეფობდა ბ[ა]რაცხან, რომელსა ზე მცხეთას ქალაქი დაეწყო.
- X. და მეფობდა მირეან, და მან აღაშტნა მცხეთას ქალაქი.
- XI. და მეფობდა არსუკ, რომელმან კასპი შეისყრა და უფლის-ციხე განაგო.
- 25 XII. და მეფობდა გადეროკ, რომელმან რამთურთით მცხეთად გაე-შორა.
- [XIII. და მეფობდა ფარსმან...]
- 28 *∠XIV. და მეფობდა მირდატ...>*
- და მეფობად ორად გაიყო, ორნი მეფენი დასხდეს იმიერ და ამიერ.
- XV. და მეფობდა წიმიერი ქართიაშ და ჭიმიერი ბ[ა]რაცხან, და ამთ უამთა ჰურიანი მოვიდეს მცხეთას და დასხდეს.
- XVI. და მეფობდა იმიერ ფარსმან და ამიერ კაოს.
- XVII. და მეფობდა იმიერ ცისარნიუკ და ამიერ არმაზაერ.
- 25 XVIII. და მეფობდა იმიერ მირდატ და ამიერ ამაზასპ].
- XIX. და მეფობდა იმიერ ამაზასპ და ამიერ გადეროუკ.
- XX. და მეფობდა იმიერ ფარსმან ქველი და ამიერ ფარსმან-ავაზ.
- XXI. და მეფობდა. [ი]მიერ <...>როკ და ამიერ მირდატ. და ამისა-ზე მოაკლდა არმაზი სამეუფოო და მცხეთას ოდენ იყო მეფობამ.
- XXII. და მეფობდა დადაში სამ წელი და დღე ოც.
- 40 XXIII. და ფარსმან.
- XXIV. და ამაზასპ.
- XXV. და რევ მართალი.
- XXVI. ვაჩე.
- XXVII. ბაკურ.
- 45 XXVIII. მირდატ.
- XXIX. ასფაგურ.
- XXX. ლევ, მამად მირეანისი. —
- ესე [ოც-და-ათნი] მეფენი ქართლს შინა წარმართნი.

II

პარალელური ტეატრი

„მოქმედად ქართლისად“-ს ზემოთ მოყვანილი მეფეთა ნუსხა ქართულ შწერლობაში არა დგას განმარტოებით; ანალოგიური სია ანტიკური ხანის იბე-რიის მეფეებისა ხელთა ჰქონიათ აგრეთვე საშუალო საუკუნეთა სხვა ქართველ ავტორებისაც.

აქ საჭიროა გავეცნოთ ამ პარალელურ ტექსტებს, რომლებიც იძლევიან მთელ რიგ მნიშვნელოვან ჩვენებებს „მოქმედად ქართლისად“-ს ტექსტის შესა-მოწმებლად და პირვენდელი დედნის აღსაღებად.

საშუალო საუკუნეთა ეს ქართული ტექსტები, რომელიც ეხებიან ანტიკურ სანას, შესაძლოა ორ ჯგუფად გაყვოთ: ერთია — ლეონტი მროველის თხზულება (რომელიც უფრო სრულს ცნობებს შეიცავს), მეორე — დანარჩენო ტექსტები (—მათი ცნობები ექვსცამტული ზასიათისაა).

1. ქართველი ისტორიკოსს ლეონტი მროველს (VIII ს.) სახელმძღვანელოდ ჰქონია, როგორც ირკვევა, რომელილაც ძველი საისტორიო ძეგლი, რომელიც შეიცავდა ანალოგიურ სიას ანტიკური ხანის იძერის მეფებისას («მეფენი ქართლს შინა წარმართნი») და ეს სია ლეონტის გამოუყენებია როგორც ერთ-ერთი ძირითადი წყარო თავის თხზულებაში: „ცხორება (პამბავი) ქართველთა მეფეთა და პირველითგანთა მამათა და ნათესავთა“. ლეონტი მროველის თხზულებაში წარმოდგენილი მეფების ნუსხა, რომელიც იწყება ალექსანდრე მაკე-დონელის ეპოქიდან და მოყვანილია მირიანის მეფობამდე, ძირითადში ემთხვევა „მოქცევად ქართლისახ“—ს სიას, მაგრამ აյ არის ზოგიერთი დაცილება და ზოგიერთი ახალი ცნობებიც, რაც მნიშვნელოვანია მეფეთა სიის ისტორიის გა-საშუქებლად.

ლეონტი მროველის ამ სიას ჩვენ ქვემოთ სპეციალურად ვეხებით ცალკე.

2—3. გარდა ლეონტი მროველისა — ანალოგიური სია ანტიკური ხანის იძერის მეფეებისა ხელთა ჰქონია აგრეთვე ორ ძველ ქართველ ავტორს:

ა) შატბერდულ-ჰელიშური ნინოს ცხოვრების აღმწერელს (VIII საუკ.);

ბ) არსენი მეტაფრასტის (XII—XIII საუკ.), რომელსაც უკუთვნის საისტორიო ტექსტი, ნინოს ცხოვრების დამატების სახით დაწერილი (ეს ტექსტი იწყება შემდეგი შესავალით: „უწყებად ჯერ არს... ვითარმედ ესე მეფე მირიან და სხუანი მეფენი ქართველნი — რომლისა ტომისაგან იყვნეს, ანუ ქართველნი რომელთა ნათესავთა შვილნი ვართ“).

ამ ორ უკანასკნელ თხზულებაში — შატბერდულ-ჰელიშურ ნინოს ცხოვრებაში და არსენი მეტაფრასტის ტექსტში — თუმცა არაა ჩამოთვლილი სახელდებით ძველი იძერის ყველა მეფები, მაგრამ ირკვევა, რომ ამ ავტორებსაც სახელმძღვანელოდ ჰქონიათ იმავე სახის მთლიანი სია იძერის მეფეთა, და ეს სია მათ გამოუყენებიათ როგორც წყარო: ისინი უჩვენებენ, თუ რამდენი მეფე იყო იძერიაში ქრისტიანობის დამყარებამდე, და ამას გარდა სახელდებითაც მოხსენებენ ზოგიერთ მეფეს, რამდენადაც ამას კავშირი აქვს მათ მოთხრობასთან.

4. გარდა დასახელებულ ნაწარმოებთა, ქართულ ენაზე არსებულა კიდევ ერთი საისტორიო ძეგლი (რომელსაც ტრადიცია მიაწერდა IV საუკუნის ქართველ მწერალს აბიათარს), რომელშიაც, ჩანს, აგრეთვე წარმოდგენილი ყოფილა ანტიკური ზანის იძერის მეფეთა სია.

ეს ძეგლი ატარებდა ასეთ სათაურს:

„ცხორება და მოქცევა ქართლისა და მოთხრობა ნათესავობისა, და თუ რომელიც რომელთა ტომთანი ვართ, ანუ—თუ ვითარ მოვიქეცით და მივიღეთ სჭული ქრისტეანობისა..., აღწერილი აბიათარისი“.

ზედწერილი ამ ძეგლისა შენახულა ანა-დედოფლისეულ ქართლის ცხოვ-
რებაში. თვით ტექსტი ამ ძეგლისა თუმცადა ჩვენ დრომდე არ მოღწეულა. მაგ-
რამ ირკვევა, ამ ძეგლს იცნობდა „მოქცევად ქართლისაა“-ს მატიანის ავტორი;
იცნობდა მას აგრეთვე არსენი მეტაფრასტი.

*

დასასრულ, ძველ ქართულ წყაროებთან ერთად უნდა მოვიხსენიოთ აგრე-
თვე სომებთა ისტორიკოსის მოსე ხორენელის მიერ დაცული ცნობები ძველი
ძებრის მეფეთა შესახებ; ეს ცნობები მოსე ხორენელს, როგორც ირკვევა,
ძველ-ქართული საისტორიო წყაროებიდან ამოუკრებია. მოსე ხორენელი, რო-
გორც ცნობილია, ბაგრატიონთა სახლის დაახლოებული პირი იყო. იგი, რო-
გორც ჩანს, მოღვაწეობდა სპერის პროცენტიაში (სადაც, თვით მოსე ხორე-
ნელის სიტყვით, სომხური ენა არ ისმოდა) ¹. მოსე ხორენელი, როგორც ეს
საფურქებელი ხდება მისი ნაწარმოების ტექსტის შესწავლიდან, ახლო იცნობდა
ქართულ მსოფლიოს და, ჩანს, იცოდა ქართული ენაც, რასაც გვიჩვენებს მისი
ისტორიის ცნობილი ადგილები, სადაც სუბარია ვერეთრაგნა — ვაპავნის ეპო-
სის საქართველოში გავრცელების შესახებ, და აგრეთვე ცნობა ქართველ სეფე-
წულთა შესახებ.

მოსე ხორენელის ისტორიაში დასახელებულია ექვსი მეფე იბერიისა I
საუკუნიდან ჩვენს ერამდე — ვიდრე V საუკუნემდე ჩვენი წელთაღრიცხვისა,
და რაც საგულისხმოა — დასახელებულია იმავე ქრისტიანულ რეალში და
იმავე თანარიგით, როგორც ქართულ წყაროებშია წარმოგვენილი (ამასთან
მოსე ხორენელის ისტორიის ტექსტში შეტანილია ქართული დამწერლობის
ნიადაგზე წარმოშობილი დაზიანებული ვარიანტი სახელის დაწერილობისა,
რაც ცხადყოფს მოსე ხორენელის დამკიდებულებას ქართული წყაროებიდან).
ამას გარდა, როგორც ირკვევა, ქართული წყაროებიდან მომდინარე-
ობს აგრეთვე ცნობა მოსე ხორენელისა ქართველთა გაღმოსახლების
შესახებ — საქართველოს თანამედროვე ტერიტორიაზე, და ცნობა ქართველ-
თათვის მმართველის დანიშვნის შესახებ ალექსანდრე მაკედონელის მიერ;
აქაც ჩვენ გვაქვს შეხვედრა ქართულ წყაროებთან.

III

„მოცვევად ქართლისაა“-ს დაზიანებული აღვილების აღდგენისათვის

დავუბრუნდეთ ამის შემდეგ „მოქცევად ქართლისაა“-ს მატიანის ტექსტს.
„მოქცევად ქართლისაა“-ს ტექსტის ის ნაწილი, რომელიც აქ ჩვენი გან-
ხილვის საგანს შეაღევს და რომელიც ერთადერთი ხელნაწერის სახით არის
მოღწეული, შეიცავს, როგორც აღვიშნავლით, მთელ რიგ დაზიანებულ ადგი-
ლებს (სახელდობრ ეს ის ადგილებია, რომლებიც ზემოთ მოთავსებულ ტექსტ-
ში აღნიშნული გვაქვს ბრწყალებით [—] და ტეხილი რკალებით <>).

¹ იხ. ცნობა მოსე ხორენელისა სპერის შესახებ (წიგნი II, თავი 3).

ამ დაზიანებული აფგილების აღდგენა და შემოწმება შესაძლო ხდება სხვა ქეგლების პარალელური ტექსტების მიხედვით.

აქ ჩვენ საგანგებოდ შევჩერდებოთ ამ დაზიანებულ ადგილებზე, და აღვნიშნავთ, თუ რისი მიხედვით გვაქვს გამორკვეული ტექსტის ესა თუ ის დაზიანება, და რას ემყარება ჩვენ მიერ წარმოდგენილი ტექსტის აღ- დგენა.

ეს დაზიანებული ადგილები ხუთ წყებას წარმოადგენს:

1. დაზიანებულია საკუთარი სახელები.

2. დაზიანებულია თარიღი (ღადაშის მეფობისა).

3. დაზიანებულია ტექსტი ცნობისა არიან-ქართლიდან გადმოსახლების შესახებ.

4. მეცეთა სის აკლია ოთხი მეფის სახელი.

5. არასწორად არის გაებული „ამიერი“ — როგორც „მცხეთა“ და „იმი- ერი“ — როგორც არმაზი (თავდაპირველი ტექსტით იგულისხმებოდა: ამი- ერი“ — არმაზი, „იმიერი“ — მცხეთა).

1. საკუთარი სახელების დაზიანებული დაწერილობანი

საკუთარი სახელები „მოქცევად ქართლისად“—ს მატიანეში, ერთი მხრით, და სხვა პარალელურ წყაროებში, მეორე მხრით, შემდეგი გარიანტებით არის წარმოდგენილი:

1. სახელი VIII მეფისა: არტოკ. ანტიკური ზანის ბერძენ-რომაელ ავტორ-თა ცნობების თანახმად, სახელი ამ მეფის არის „არტოკ.“ ანუ „არტაკ“ (აპია- ნეს, ღიონ ქასიოსის, ფლორეს და ევტროპის ტექსტით — „არტოკ“, ფესტუსის ტექსტით — „არტაკ“). ქართული წყაროებიდან ლეონტი მროველის თხზულება-ში ეს სახელი იკითხვის: „არტაგ“. ხოლო „მოქცევად ქართლისად“—ს ჩვენ დრომდე მოღწეულ ხელნაწერში ეს სახელი დამახიჯებულად არის წარმოდგე- ნილი: „არიკ“.

თავდაპირველ დედანში სახელი, ჩანს, ეწერა დაქარაგმებულად: ცხრე = არტკ (ე. ი. არტოკ resp. არტაკ), რაც დაზიანებულა ამ სახით: ცხრე (ე. ი. არიკ).

2. სახელი XII და XIX-ა მეფეებისა „მოქცევად ქართლისად“—ს მატიანეში და ლეონტი მროველის თხზულებაში წარმოდგენილია ასეთი მრავალგვარი ერიანტებით:

„მოქცევად ქართლისად“:

ლეონტი მროველი (და ლეონტი მროვე- ლისაგან დამკაიდებული ტექსტები):

ადერიკ, ადერკ, ადორკ, ადრეკ, დერუკ.

XII. როკ.

XIX-ა. დერუკ.

ლი სახით, ისევე როგორც წინა შაგალითში: $\angle \text{ადე} > \text{როკ} \parallel \angle \text{ადე} > \text{რუკ}$, ანდა: $\angle \text{ასფა} > \text{როკ} \parallel \angle \text{ასფა} > \text{რუკ}$.

4. სახელი XV-ა მეფისა წყაროებში შემდეგნაირად იკითხვის: ლეონტი მროველის თხზულებაში — ქართამ; „მოქცევაა ქართლისაა“—ს მატიანეში — ქართამ; მოსე ხორენელის ტექსტში — ქართამ. ეს განსხვავებული დაწერილობანი სახელისა, ცხადია, წარმოშობილია პალეოგრაფიულ ნიადაგზე, ასოების „თ“—ს და „ძ“—ს მსგავსების გამო ძველ-ქართულ ასომთავრულ შრიფტში:

$$\begin{aligned}\text{ქართამ} &= +\text{ც}\text{ა}\text{მ}\text{ა}\text{ც}\text{ც} \\ \text{ქართამ} &= +\text{ც}\text{ა}\text{მ}\text{ა}\text{ც}\text{ც}\end{aligned}$$

ეს სახელი სწორად, დაუზიანებელი სახით დაცულია ლეონტი მროველის თხზულებაში: „ქართამ“; სახელი, ნაწარმოებია სატომო სახელისაგან: „ქართ“ (შეადარეთ ამავე ტიპის საკუთარი სახელები, სატომო სახელებისაგან ნაწარმოები: ჯავახ, კახამ, მესხამ, ჩარგას || ჩარგსან და სხვ.).

აღსანიშნავია, რომ პარალელური სრული ფორმა სახელისა ქართამ, როგორც ირკვევა, ყოფილა ქართმან resp. ქართმან (შეადარეთ ქართამ || ქართმან და ამავე ტიპის ამნაირადვე დაბოლოებული მეორე სახელის პარალელური ფორმები: ბარცამ || ბარცმან). პარალელი ამავე სახელისა ქართამ || ქართმან წარმოდგენილია აგრეთვე ძველი იბერიის „ქართლი“—ს თემის სახელშიაც: * ქართმან-ი (→ გარდმანი).

ამრიგად, „მოქცევაა ქართლისაა“—ს მატიანეში და მოსე ხორენელის ტექსტში დაცული ვარიანტი „ქარძმან“ (ნაცვლად სწორი ფორმისა „ქართამ“), — ეს არის გადანაწერის შეცდომა, დაზიანებული წაკითხვა, რაც წარმომდგარა მსგავსი მოხაზულობის ძველ-ქართული ასოების არევის გამო.

ეს გარემოება უაღრესად მნიშვნელოვანია კერძოდ მოსე ხორენელის ტექსტის ისტორიისათვის. აქ ჩვენ გვაქვს ერთ-ერთი აშკარა მაჩვენებელი იმისა, რომ მოსე ხორენელის ცნობები საქართველოს შესახებ ქართული წყაროებიდან მომდინარეობს, რამდენადაც მოსე ხორენელის ტექსტში შეტანილია ამგვარი ტიპის შეცდომა, ქართული დამწერლობის ნიადაგზე წარმოშობილი.

5. სახელი XVII-ბ მეფისა ქართულ წყაროებში წარმოდგენილია პარალელურის ფორმებით: ამაზაერი („მოქცევაა ქართლისაა“—ს მატიანე და ნინოს ცხოვრების შატბერდულ-შელიშური ტექსტი) და არმაზაელი ანუ არმაზელი (ლეონტი მროველის ტექსტი). ეს სახელი, ჩანს, დაკავშირებულია არმაზის სახელწოდებასთან და თავდაპირველი ფორმა სახელისა, ჩანს, იყო არმაზაერი (—რომლის შესატყვისია ლეონტი მროველის ტექსტში შემონახული უფრო გვიანდელი პარალელური ფორმა ამ სახელისა: არმაზაელი, არმაზელი).

6. სახელი IX და XV-ბ მეფეებისა: ბარცმან || ბარაცმან. ეს სახელი წყაროებში შემდეგი ვარიანტებით არის წარმოდგენილი: ბრაცმან (ნინოს ცხოვრების შატბერდული ხელნაწერი), ბარტამან (ცელიშური ხელნაწერი), ბრატმან („მოქცევაა ქართლისაა“—ს ტექსტი), ბარტამ, ბარტომ (ლეონტი მროველის ტექსტი), ვერისმ- || ბერცმუმ (ბერძნული წარწერა 70-96 წლებისა არმაზში აღმოჩენილი ლანგარისა), ვარიამ || ბარცამ (თოოფანეს ქრონოგრაფია, ორნაწილედ სახელში: ვარსამ — იუსტის ბარცამ — უშა).

აიღვახდელი სრული ფორმა ამ სახელისა არის **ბარცმან** (—პარალელური ფორმა სახელისა ფარსმან || ფარასმან). დაზიანებული დაწერილობანი, რომლებშიაც ნაცვლად ასოსი „ც“ იკითხვის ასო „ტ“, პოულობს ასასას პალეოგრაფიულ ნიადაგზე (არეულია მსგავსი მოხაზულობის მქონე ასოები: „ც“ და „ტ“).

7. სახელი XVII-ა მეფისა [ფარნ]უპ. მოღწეულ ხელნაწერებში ეს სახელი დაზიანებულად არის დაცული. არსებული დაწერილობანი ამ სახელისა მომდინარეობენ ფორმისაგან: არნუპ (ცარიაყა).

„მოქცევად ქართლისად“: ცარიაყა → ცასაყა // ცასახ.

ლეონტი მროველი: ცარიაყა → ცასაყა // ცაჭაყა // ცხონა.

ძველ-ქართულ ონომასტიკურში დამოწმებულია სახელი: ბარნუკი (=ფარნუკი), ხსე-ფარნუკი, ნა-ბარნუკი¹.

ქართული ხელნაწერების არ[ნ]უკი, როგორც ირკვევა, წარმოადგენს დაზიანებულს დაწერილობას ამ სახელისას: „ფარნუკი“. (მაშასდამე, აქაც დაზიანებულია სახელის დასაწყისი, როგორც ამას სხვა შემთხვევაშიაც ვხედავთ „მოქცევად ქართლისად“-ს ხელნაწერში: ადეროკ — დეროკ — როკ).

რომ ეს დაზიანებული დამწერლობა სახელისა „არნუკი“ არის „ფარნუკი“, ეს დასტურდება შემდეგის მიხედვით:

ა) იმ ხანაში, როდესაც ქართული მატიანები უჩვენებენ არნუკის = ფარნუკის მეფობას, ახლად აღმოჩენილი სერაფიტის ძეგლის წარწერა ასახელებს იბერიის მეფეს იმავე სახელით: ხსე-ფარნუკი (=ფარნუკი).

ბ) ქართული მატიანების თანახმად მეფე [ფ]არნუკი არის მემკვიდრე ფარსმანისა. ხოლო სერაფიტის ძეგლის წარწერის თანახმადაც მეფე ხსე-ფარნუკი არის მემკვიდრე ფარსმანისა².

8. სახელი XXII მეფისა „მოქცევად ქართლისად“-ს მატიანეში მოხსენებულია როგორც „დადამი“, ხოლო ლეონტი მროველის თხზულებაში როგორც „ადამი“. სწორია პირველი დაწერილობა: დადამი.

შეად. დედოფლის (დადამის დედის) სახელი: ღადანა. შეად. აგრეთვე სახელი Rhadami(st).

9. სახელი პირველი მეფისა ქართულ წყაროებში შემდეგი ვარიანტებით არის წარმოღვნილი:

„მოქცევად ქართლისად“-ს მატიანეში: აზომ.

ლეონტი მროველის თხზულებაში: აზონ, აზოვენ (\leftarrow *აზოვენ), აზოვე (\leftarrow *აზოვე).

არსენი მეტაფრასტის თხზულებაში: აზოვე (\leftarrow *აზოვე), აგრეთვე აზონ და აზოელ.

ამ შემთხვევაში, როგორცა ჩანს, სახელის დაზიანებასთან კი არ გვაქვს საქმე ჩვეულებრივის გავებით (ე. ი. სახელი კი არ დაზიანებულა პალეოგრაფიულ ნიადაგზე, გადანაწერის შეცდომების მიზეზით), არამედ საფიქრებელია, რომ აქ გვაქვს ისტორიული ტრადიციის სხვაობა, შესველრა სხვადასხვა წყაროებიდან მომდინარე ისტორიულ-ლიტერატურული გადმოცემებისა.

1 შეად. ხეთური სახელი: ტლა-ბარნა (ლა-ბარნა, ტა-ბარნა).

2 იხ. ამის შესახებ ქვემოთ, გვ. 536—537 და 551—553.

10. „მოქცევად ქართლისახ“-ს მატიანეში XIX-ბ მეფე (თანა-მეფე) მოხსენებულია სახელით: „ფარსმან-ავაზ“. ლეონტი მროველის თხზულებაში ამის პარალელურად დასახელებულია „ფარნავაზ“ („სპასპეტი“ ე. ი. პიტიაშვილი, იგივე თანა-მეფე, „შემდგომი“ მეფისა). სახელის რომელი წაკითხვაა სწორი, ამ კითხვას ამგზის ღიად ვტოვებთ.

11-13. დანარჩენი მეფეების სახელები „მოქცევად ქართლისახ“-ს მატიანეში და ლეონტი მროველის თხზულებაში შემდეგ განსხვავებას წარმოგვიდგენს:

„მოქცევად ქართლისახ“:

ლეონტი მროველი:

V. ფარნავობ

ფარნავომ, ფარანჯომ.

VI. არსოკ

არშაკ.

XI. არსუკ

არშაკ.

თუ რომელი დაწერილობაა სწორი, ამ კითხვასაც ამგზის ღიად ვტოვებთ. აღნიშვნათ მხოლოდ, რომ ვარიანტი „არშაკ“, ჩანს, არის მწიგნობრული ინტერპრეტაცია სახელისა არსოკ (არსუკ), იმ მოსაზრებით, რათა ეს პირი დაეკავშირებინათ არშაკიდების დინასტიასთან; მაგრამ ასეთი დაეკავშირებისათვის არავითარი საფუძველი არ არსებობს¹.

2. თარიღის დაზიანება

გარდა იმისა, რომ „მოქცევად ქართლისახ“-ს მატიანის ჩვენს დრომდე მოღწეულ ხელნაწერში დაზიანებული ყოფილა მთელი რიგი მეფეთა სახელები, დედანს სხვა შემთხვევებშიაც ეტყობა დაზიანება.

კერძოდ, დაზიანებულია ერთი სათარიღო ცნობა.

„მოქცევად ქართლისახ-ს მატიანის მოღწეულ ხელნაწერში XXI მეფის შესახები ტექსტი იკითხვის ამრიგად:

„მეფობდა ღადამი და დღე ოც“.

ფრაზა, როგორც ვხედავთ, დასრულებული არაა. კონტექსტის შემთხვევაში სავარაუდებელია, რომ აქ წინარე გამოთქმისა „და დღე ოც“ აკლია წელის აღნიშვნა.

და მართლაც ლეონტი მროველის პარალელურ ტექსტში ჩვენ ვკითხულობთ, რომ მეფე ღადამი (აღამი) მეფობდა სამ წელს.

მაშასადამე, „მოქცევად ქართლისახ“-ს მატიანის ტექსტი აქ აღდგენილ უნდა იქნეს ამრიგად:

„მეფობდა ღადამი [სამ წელ] და დღე ოც“.

3. დაზიანება ცნობისა არიან-ქართლიდან გადმოსახლების შესახებ

„მოქცევად ქართლისახ“-ს მატიანეში დაზიანებულია აგრეთვე აღვილა, სადაც მოთხოვთ ამბავი ქართველთა ნაწილის გადმოსახლებისა არიან-ქართლიდან.

¹ ლეონტი მროველი ფიქრობდა, რომ ეს პირი არშაკიდების დინასტიას ეკუთვნიდნენ. სიამდგილეში კი, ძევლის იბერიაში, როგორც ამას ადასტურებს ფავსტოს ბიზანტიის ცნობა, ფარნავაზიანთა დინასტიის მეფობა გავრჩელებულა გაცილებით უფრო გვიან ხანამდე.

შოგვეუავს აქ სათანადო ტექსტი „მოქცევად ქართლისად“-ს მატიანისა და ამის გვერდით პარალელური ტექსტი არსენი მეტაფრასტის თხზულებიდან.

მოქცევად ქართლისა

„ხოლო ესე აზოდ წარვიდა არიან-ქართლად მამისა თვისისა, და წარმოიყვანა რვად სახლი, და ათ-ნი სახლი მამამძუძეთანი, და დაჭ-და ძუელ მტხეთას, და თანა ჰყვან-დეს კერპნი ღმერთად — გაცი და გა. და ესე იყო პირველი მეფე მტხეთას შინა — აზოდ, ძვე არიან-ქართველთა შეფისად...“

არსენი მეტაფრასტის ტექსტი
პირველი ვარიანტი 1:

„მაშინ აზონ² წარვიდა³ არიან-ქართლად⁴ მამისა თვისისა, და წარ-მოიყვანა მუნით ათასი სახლი მდა-ბი[ო] უფლისა[ხ], და კუალად ათი სახლი მთავართაგან, და უკვლიო დედა-წულით მათით მოიყვანნა და დააშენნა ქართლს, და თანა ჰყვეს კერპნი მათნი ღმერთად. და ესე აზონ პირველი[ი] მეფე იყო ქართველ-თა[ხ]...“

მეორე ვარიანტი 5:

„ხოლო ესე აზოვე (= *აზუე) წარვიდა არიან-ქართლად მამისა თვისისა, და წარმოიყვანა მუნით ათა-სი სახლი მდაბიო[ხ] და მოქალაქე, დედებით, ყრმებითურთ მათია, და კუალად ათი სახლი მთავართაგან პა-ლატისათა, დედებით და ყრმებით მათით, და მათ თანა ჰყვეს კერპნი ღმერთად. და ესე აზოვე (= *აზუე) არს პირველი მეფე ქართველთად...“

ამრიგად, „მოქცევად ქართლისად“-ს ცნობით გადმოსახლებულია „რვად სახლი“ (დასახლებული არა — ვინ), და ათი სახლი მამამძუძეთანი.

ხოლო არსენი მეტაფრასტის თხზულების ცნობით გადმოსახლებულა ათასი სახლი მდაბალი წრის ხალხი («მდაბიოვ») და ათი სახლი წარჩინებულთა წრილან («მთავართაგან»).

როგორც ვხედავთ, ცნობა ამ ორი ძეგლისა ერთმანეთს უდგება მხოლოდ მეორე ნაწილში: „ათი სახლი მამამძუძეთანი“ = „ათი სახლი მთავართაგან“ (ე. ი. პირველ ძეგლში წარჩინებულთა წრე მოიხსენება როგორც „მამამძუძენი“ მეფის შვილის აზოსი, ხოლო მეორე ძეგლში წარჩინებულთა წრე დასახელე-ბულია როგორც „მთავარნი“).

1 იბ. თ. უორდინა, ქრონიკები, II, გვ. 521.

2 სახელი მეფისა პირველ ვარიანტში მოყვანილია როგორც „აზონ“ (ორგზის), და „აზოელ“ (ერთხელ).

3 სიტყვა „წარვიდა“ — აკლია ხელნაწერს.

4 ხელნაწერში დაზიანებული წაყითხვა: „ქართლად არიან“.

5 ცხორბება წ~ა ნინოსი, გამოცემა საფლესიო მუზეუმშისა (3. ქარბელაშვილის რედაქტორი), ტფ. 1902 წ., გვ. 46—47.

რაც შეეხება ცნობის პირველ ნაწილს, აქ ამ ორ ძეგლთა შორის მნიშვნელოვანი სხვაობაა; ირკვევა ამასთან, რომ ტექსტი დაზიანებული ყოფილა უფრო ძველ ძეგლში — „მოქცევა ქართლისად“¹ — მატიანეში, ხოლო უფრო გვიანდელ ძეგლში — არსენი მეტაფრატის თხზულებაში — ტექსტი უფრო სწორად არის შემონახული.

რომ „მოქცევა ქართლისად“¹ ტექსტი დაზიანებულია, ეს ჩანს გერთვითონ ფრაზის წყობის მშეღვით. აქ ნათქვამია, რომ გაღმოსახლდაო „რვად სახლი“, და აღნიშნული კი არაა, თუ ვინ იყო ეს „რვად სახლი“; ხოლო კონტექსტიდან ცხადია, რომ ეს „რვად სახლი“ — ყოფილა მდაბალი წრის ხალხი, რადგან ამის შემდეგ მოხსენებულია „ათი სახლი“ წარჩინებულთა წრისა („მამამძუძენი“ მეფის შვილის აზოვსი). მაშასადამე, „მოქცევა ქართლისად“¹ ტექსტში შემდგომად რიცხვისა „რვად სახლი“ არის ხარვეზი, აკლია განმარტება, რომ ეს „რვად სახლი“ მდაბალ წრეს, «მღაბიოთა» წრეს ეკუთვნოდა.

შემდეგ, განსხვავებაა რიცხვში: არსენი მეტაფრატის თხზულებაში აღნიშნულია, რომ მდაბალი წრის ხალხი გაღმოსახლდაო „ათასი სახლი“, ხოლო „მოქცევა ქართლისად“¹ ცნობით „რვად სახლი“. რომელი ტექსტია ამ შემთხვევაში დაზიანებული და რომელი სწორი?

როგორც ირკვევა, სწორია არსენი მეტაფრატის ტექსტი. მართლაც, ერთს მშედილი გადმოსახლების დროს თუკი გერ მარტო წარჩინებულთა წრე („მთავარნი“ = „მამაძუძენი“ მეფის შვილისა) შეაღგენდა „ათ სახლს“, მდაბალი წრე, ცხადია, გაცილებით მეტი უნდა ყოფილიყო, და ამრიგად რიცხვი „რვა“ შეუსაბამობას წარმოადგენს. ბუნებრივია და გასაგებია რიცხვი „ათასი“.

აღსანიშნავია ამასთან, რომ ეგვევ რიცხვი „ათასი“ შეარჩენილია ლეონტი მროველის თხზულებაშიაც (მიუხედავად იმისა, რომ ლეონტი მროველის თხზულებაში ეს გაღმოცემა სხვა ასპექტში, გადამუშავებული სახით არის წარმოდგენილი)¹.

აქ საკითხავია მხოლოდ, თუ რა გზით წარმოიშვა ეს დაზიანებული წაკითხვა რიცხვისა „რვა“, ნაცვლად რიცხვისა „ათასი“. ამისი ასენაც შესაძლებელი ხდება.

საქმე ის არის, რომ ასომთავრულ დამწერლობაში რიცხვი „რვა“ იწერება ამრიგად: წ; ხოლო რიცხვი „ათასი“ იწერება ამრიგად: ჩ.

მაშასადამე, „მოქცევა ქართლისად“¹ პირველ დედანში რიცხვი ასო-ნიშანით ყოფილა აღნიშნული: ჩ (—ე. ი. „ათასი“), რაც უფრო გვიანდელი ხანის გაღმონაწერებში დაზიანებულა და წაუკითხავთ როგორც წ (—ე. ი. „რვა“).

ასეთი წარმოშობისაა ამ შემთხვევაში „მოქცევა ქართლისად“¹ ტექსტის დაზიანება.

მაშასადამე, სათანადო ტექსტი „მოქცევა ქართლისად“¹ მატიანისა ასე უნდა იქნას აღდგენილი:

„ხოლო ესე აზოვ წარვიდა არიან-ქართლად მამისა თვალისა, და წარმოყვანა წათასი სახლი წმდაბიო უფლისია,“¹ და ათნი სახლნი მამამძუძეთანი, და დაჭდა ძუელ მცხეთას, და თანა ჰყვანდეს კურპნი ღმერ-

¹ იხ. ქართლის ცხოვრება, მარიამ-დედოფლისეული ვარიანტი, გვ. *121/19, *131/22.

თად გაცი და გა. და ესე იყო პირველი მეფე მცხეთას შინა — აზოდ, დო არიან-ქართველთა მეფისაა”.

აღვნიშნავთ ამასთან, რომ გამოთქმა „მდაბიო უფლისაა“ (რომელიც გადმონაწერის სახით არის შენახული არსენი მეტაფრასტის თხზულებაში) — უაღრესად საყურადღებო სოციალურ ტერმინს წარმოადგენს, რომელიც, როგორც ჩანს, არქაული ეპოქიდან მომდინარეობს. „მდაბიო უფლისაა“ ეს არის მოსახლეობის იგივე კლასი, რომელიც სტრაბონს, ანტიკური ხანის იძერის აღწერილობაში, მოხსენებული აქვს როგორც „აჯი“ = „მდაბიონი“, ის მასთან ნისა და ესთ = „რომელი მეფისა (= «უფლისა») მონანი არიან“.

4. „მოქცევად ქართლისაა“-ს მატიანეში შეცემა სიას აკლია სამი მეფის სახელი

ზემოთ წარმოდგენილმა ანალიზმა, როგორც ვნახეთ, დაადასტურა, რომ ტექსტი, რომელიც ეხება ანტიკური ხანის იძერის მეფეებს («მეფენი ქართლს შინა წარმართნი») — დეფექტურად ყოფილა მოღწეული, დაზიანებული სახით არის შეტანილი ქართულ ძეგლებში, კერძოდ, თვით უძველეს ძეგლშიაც — „მოქცევად ქართლისაა“. როგორც გამოიჩინა, „მოქცევად ქართლისაა“-ს მატიანეში დამახინჯებულია მეფეთა სახელების მთელი რიგი, დაზიანებულია თარიღი, დაზიანებულია ცნობა არიან-ქართლიდან გადმოსახლების შესახებ. კერძოდ, მარტო ამის მიხედვითაც ცხადი წადგება, ანტიკური ხანის მეფეთა სიას ხანგრძლივი ლიტერატურული ისტორია ჰქონია, იგი, ჩანს, არაერთგზის გაღაწერილა, მას არა ერთი და ორ მოსაშუალე საისტორიო წყარო გაუვლია, ვიდრე ეს სია მოხვდებოდა და გადაიწერებოდა იმ საისტორიო თხზულებებში, რომლებიც ჩვენ დრომდე გადარჩენილა.

ხოლო მთავარი დაზიანება ამ სიასა გამოიხატება არა იმაში, რომ აქ დროთა განმავლობაში დამახინჯებულა მეფეების ცალკეული სახელები, ანდა დაზიანებულა თარიღი, აგრეთვე დაზიანებულა ცნობა არიან-ქართლიდან გადმოსახლების შესახებ. მთავარი დაზიანება ამ სიასა იმაში მდგომარეობს, რომ სიაში, როგორც ირკვევა, მოიპოვება ბევრად უფრო მნიშვნელოვანი ხარებზი: სახელდობრ, „მოქცევად ქართლისაა“-ს მატიანის ჩვენს დრომდე მოღწეულ ხელნაწერში მეფეთა სიას ჰქონდებია სამი მეფის სახელი.

*

„მოქცევად ქართლისაა“-ს იმ ხელნაწერში, რომელიც ჩვენ დრომდე მოღწეული, ალექსანდრე მაკედონელის ეპოქიდან — ვიდრე მირიანამდე აღნიშნულია 26 მეფობა, ხოლო „ამიერი“ თანა-მეფეების მითვლით სულ აქ მოხსენებულია 32 მეფე.

ხოლო შატბერდულ-ჰელიშური ნინოს ცხოვრების ჩვენების მიხედვით ირკვევა, რომ მატიანის თავდაპირველ დედანში ალექსანდრე მაკედონელის ეპოქიდან — ვიდრე მირიანამდე მოხსენებული ყოფილა არა 32, არამედ 35 მეფე. თვით მირიან 36-ე მეფედ ყოფილა დასახელებული. შატბერდულ-ჰელიშურ ნინოს ცხოვრებაში (მირიანის ანდერძში) აღნიშნულია:

„ვარ მე თც-მეათექუსმეტე მეფე“, ვინახთგან მამანი ჩუენნი აქა მოიწინეს [არიან-ქართლით] ვიღრე დღეთა ჩემთამდღვე“¹.

მხრივად, ამ გარეკვეული ჩემნების თანახმად, სის აკლია სამი მეფე. — გმილსარკვევია ამის შემდეგ, თუ სად და რომელი მეფეები აკლია სის.

წყაროების შედარებითი შესწავლიდან ირკვევა, რომ სის ჰკლუბია:

VII მეფე — მირდატ (I).

XIII მეფე — ფარსმან (I).

XIV მეფე — მირდატ (II).

*

XIII მეფე — ფარსმან (I). XIV მეფე — მირდატ (II).

ანტიკური ხანის ბერძენ-რომაელ ავტორების (ტაციტუსისა და დიონ კა-სიონის) ცნობებით და მცხეთში აღმოჩენილი იბერიის მეფის მირდატ ფარსმანის-ძის წარწერის მიხედვით, I საუკუნეში ჩევნი წელთაღრიცხვისა, 30-იანი წლებიდან — 80-იან წლებამდე, იბერიაში მეფობდნენ:

ა) მეფე ფარსმან — 30-იანი წლებიდან — 60-იან წლებამდე;

ბ) მეფე მირდატ (ძე ზემოთ დასახელებული ფარსმანისა) 70-იან წლებში (მოიხსენება 75 წელს).

„მოქცევა ქართლისაა“—ს მატიანეში ეს ორი მეფე დასახელებული არაა. ქრონოლოგიური თანრიგის მიხედვით ეს ორი მეფე მოხსენებული უნდა ყოფილიყო მე-XV მეფის ქართვის წინ.

აქ გადასწყვეტია საკითხი, — იყო თუ არა ეს მეფეები მოხსენებული „მოქცევა ქართლისაა“—ს თავდაპირველ ტექსტში.

თავისთვალ ცხადია, მარტო ის გარემოება, რომ მატიანე დაზიანებულია და აკლია მეფეები, ჯერ კიდევ არ კმარა იმის საბუთად, რომ მატიანის დაზიანებულ აღგილას სწორედ ის მეფეები იყო დასახელებული, რომელთაც ჩევნ ანტიკური წყაროებიდან ვიცნობთ. შესაძლოა „მოქცევა ქართლისაა“—ს მატიანე შეცდომებს შეიცვდა და ტექსტში დასახელებული იყო არა ეს მეფეები, რომლებიც მოხსენებულია ანტიკურ წყაროებში, არამედ სულ სხვა, არარსებულნი პირნი.

რამდენად სამართლიანი იქნებოდა ასეთი ეჭვი?

ჯერ ერთი, მხედველობაში მისალებია ის გარემოება, რომ, როგორც ამას ცხადყოფს პრეციზული ანალიზი, „მოქცევა ქართლისაა“—ს მატიანეში მოთავსებული სია ძევლი იბერიის მეფეებისა, საერთოდ აღებული, — ავთენტიურობის ბეჭედს ატარებს, ამ სიის სახით — როგორც შემდეგ გამოიირკვევა — ჩევნ გვაქვს არა ლეგენდარული წყარო, არამედ ისტორიული ხსიათის დოკუმენტი. ქვემორე გამოკვლევიდან ჩევნთვის ცხადი გახდება, რომ „მოქცევა ქართლისაა“—ს სია უდგება ანტიკური ხანის ავტორების ცნობებს, და აგრეთვე იმ დოკუმენტურ ჩევნებებს, რომელთაც იძლევა ახლად აღმოჩენილი წარწერები.

ხოლო ამ შემთხვევაშიაც „მოქცევა ქართლისაა“—ს მატიანე რომ არ იყო დაცილებული სინამდვილეს, ეს დასტურდება შემდეგის მიხედვით.

1 ხს. შეტერდულ-ჰელიური ნინოს ცხოვრება, OP, II, გვ. 799.

ჩვენ აღნიშნული გვქონდა, რომ სომეხთა ისტორიკოსი მოსე ხორენელი, იძერის მეფეთა ჩამოთვლის დროს, ემყარება ქართულ წყაროებს, რომ მას სახელმძღვანელოდ ჰქონია იმავე ტიპის სია იძერის მეფებისა, რომელიც „მოქცევად ქართლისად“—ს მატიანეში არის შეტანილი. ირკვევა ამასთან ისიც, რომ ის ქართული წყარო, რომელიც ხელთა ჰქონია მოსე ხორენელს, ჯერ კი-დევ არ ყოფილა დაზიანებული, არ შეიცავდა იმ ხარვეზებს, რომელიც „მოქ-ცევად ქართლისად“—ს ჩვენ დრომდე მოღწეულ ხელნაწერში მოიპოვება.

მოსე ხორენელის ისტორიაში, I საუკუნის შუა წლებში, მეფე ქართამის წინ დასახელებულია იძერის მეფე ფარსმანი, რომელიც ჩვენს სისქ აკლია¹.

ამრიგად, მოსე ხორენელის ტექსტის მიხედვით შემდეგი მნიშვნელოვანი გარემოება ირკვევა:

1. „მოქცევად ქართლისად“—ს მატიანის ჩვენს დრომდე მოღწეულ ხელნაწერს, რომელსაც აკლია ოთხი მეფის სახელი, ერთ-ერთი ხარვეზი ჰქონია მეფე ქართამის წინ, ე. ი. სწორედ იმ აღვილას, სადაც ეს საგულვებელი იყო ანტიკური წყაროების მიხედვით;

2. ანტიკური წყაროების ჩვენების თანახმად მეფეთა სიას ქართამის წინ უნდა აკლდეს ორი მეფე: მე-XIII — ფარსმან [I] და მე-XIV — მირდატ (II). ხოლო მოსე ხორენელის ტექსტის მიხედვითაც სწორედ ამ აღვილას მოხსენებულია მეფე ფარსმან.

მაშასადამე, აქ ჩვენ გვაქვს ზუსტი დამთხვევა ანტიკური წყაროების ჩვენებასთან, რაც ადასტურებს, რომ ქართული მატიანის პირველდელი ტექსტი (—რომლისაგან დამოკიდებულია მოსე ხორენელი) კერძოდ ამ შემთხვევაშიაც ავთენტიურ ცნობებს შეიცავდა.

აქ საჭიროა ხაზი გავუსვათ აგრეთვე შემდეგსაც. ის გარემოება, რომ მოსე ხორენელის ტექსტში მოხსენებულია მხოლოდ მეფე ფარსმან (I), ხოლო მეფე მირდატ (II) დასახელებული არაა, არ შეიძლება ჩაითვალოს იმის საბუთად, რომ ქართულ პირველწყაროში არ იყო მოხსენებული ეს მეორე მეფეც მირდატ. მოსე ხორენელი თავის ისტორიაში კი არ იძლევა იძერის მეფეთა სრულს, გამომულ სიას, არამედ მიხისენებს მხოლოდ ზოგიერთ მათგანს, რომლებიც მისი მოხარიბის საგანან იყვნენ დაყავშირებული.

3. VII მეფე—მირდატ (I). თუ სად აკლია „მოქცევად ქართლისად“—ს მატიანეს უკანასკნელი მესამე მეფე, — ამის დაღვენაც შესაძლო ზდება იმავე მოსე ხორენელის ტექსტის მიხედვით. ეს მეორე ხარვეზი ქართულ მატიანეს ჰქონია I საუკუნეში ჩვენი წელთაღრიცხვის უწინარეს (70-იან წლებში): ტექსტს აქ ჰქონებია VII მეფე—მირდატ (I), რომელიც ქრისტიანობის თანრიგით ხვდება VIII მეფის არტოკის წინ².

მეფეთა სიის ამ მიმოხილვის შემდეგ, ჩვენ დაგვრჩენია შევაჯამოთ ზემორე აღნიშნული. ირკვევა, მაშასადამე, შემდეგი:

1 იხ. მოსე ხორენელი, წიგნი II, თავი 46, 53.

2 იხ. მოსე ხორენელი, წიგნი II, თავი 11 და შლდ.

1. ქართულ წყაროებში შეტანილი სია ძეელი იბერიის „წარმართი“ მე-ჯებისა, ალექსანდრე მაკელონელის ეპოქიდან დაწყებული ვიდრე მიჩინის მეფობამდე, თავდაპირველად შეიცავდა 35 მეფის ჩამოთვლას. (ეს დასტურდება, როგორც აღნიშნეთ, შატბერდულ-ჭელიშური ნინოს ცხოვრების ტექსტის მიხედვით). ხოლო „მოქცევად ქართლისად“-ს ჩვენ დრომდე მოღწეულ ხელნაწერში ჩამოთვლილია შხოლოდ 32 მეფი.

2. წყაროების შედარებითმა ანალიზმა გვიჩვენა, რომ სიაში ორ ადგილის არის ხარვეზი, სადაც უნდა ვეძიოთ ამ დაკლებული მეფეების აღვილი, სახელ-დობა:

ა. პირველი ხარვეზია მეფე არტოვის (მე-VIII მეფის) წინ. აქ სიას ჰყლებია მეფე მირდატ I, დასახელებული მოსე ხორენელის მიერ (რომელიც ქართული წყაროებიდან არის დამოკიდებული).

ბ. მეორე ხარვეზია მეფე ქართამის წინ (ე. ი. მე-XV მეფის წინ). ანტიკური ხანის წყაროების ცნობების მიხედვით, როგორც ვნახეთ, აქ უნდა აკლდეს ორი მეფე: ფარსმან I და მირდატ II. ამათგან ფარსმან I, როგორც გამოირკვა, მართლაც ყოფილა მოხსენებული ქართული მატიანის თავდაპირველი ტექსტში (—რაც დასტურდება იმის მიხედვით, რომ მეფე ფარსმანს მოიხსენებს მოსე ხორენელი). ხოლო რაც შეეხება მეორე მეფეს, ე. ი. მირდატ II-ეს, ჯერჯერობით არ შეიძლება ჩაითვალოს საბოლოოდ დოკუმენტირებულად, იყო თუ არა იგი მოხსენებული ქართული მატიანის პირველ დედანში, რაღაც ამის შესახებ გადარჩენილ წყაროებში პირდაპირი ჩვენება არა გვაქვს. მაგრამ მაინც უფრო ეს არის სათიქჩებელი, რომ ქართული მატიანის ტექსტი ამ შემთხვევაშიაც არ იყო დაცილებული სინამდვილეს და რომ აქ მოხსენებული იყო ეს უკანასკნელი მეფეც, მირდატ II; ამას გვაფიქრებინებს ორი რამ:

ა. ქართულ მატიანეში, როგორც გამოირკვა, ჩვენ გვაქვს ხარვეზი სწორედ იმ ადგილას, სადაც ქრონოლოგიური თანრიგის თანახმად, უწევს მირდატ II-ის მეფობა (ე. ი. მეფე ქართამის წინ):

ბ. „მოქცევად ქართლისად“-ს მატიანის სია, როგორც აღვინიშნავდით, საერთოდ ავთენტიურობის ბეჭედს ატარებს, იგი სხვა შემთხვევებში ეთანხმება ანტიკური წყაროების ცნობებს, და ეს გარემოება ერთგვარად ამაგრებს ამ მოსაზრებას, რომ ეს უკანასკნელი მესამე მეფე, რომელიც აკლია მატიანის სიას, უნდა ყოფილიყო მირდატ II.

მაინც, რასაკვირველია, ჩვენ ამ უკანასკნელ შემთხვევაში მხოლოდ პირთეზის ფარგლებში ვართ, და ამის გამო საკითხს ამ უკანასკნელი მესამე მეფის მირდატ II-ის შესახებ, იყო თუ არა იგი მოხსენებული ქართული მატიანის ტექსტის პირველ დედანში, ჯერჯერობით ღიად ვტოვებთ. რაკი ამ საგანზე პირდაპირი დოკუმენტაცია არ მოგვეპოვება.

5. მატიანის გამოთქმა მცხეთისა და არმაზის შესახებ: «იმიერი» და «ამიერი»

დასასრულ, კიდევ ერთი შენიშვნა ტექსტის შესახებ.

„მოქცევად ქართლისად“-ს მატიანეში, ქართამის და ბარაცმანის ღროიდან აღნიშნულია ორმეფობა; ტექსტი ნათქვამია:

„მეფობად ორად გაიყო და ორნი მეფენი დასხდეს მიერ და ამიერ“, ე. ი. მცხვეთაშა და არმაზში.

თავდაპირველი მატიანე (— რომლისაგან დამკიცებულია „მოქცევად ქართლისად“) როგორც ირკვევა — არმაზში ყოფილა დაწერილი, და მის გამო „იმიერი“ — იგულისხმებდა მცხეთას, ხოლო „ამიერი“ — არმაზს.

უფრო გვიან ხანაში, როდესაც მატიანე გადაუმუშავებიათ მცხეთაში, ძველი მატიანის გამოთქმა „იმიერი“ და „ამიერი“ წინაუმო გაუგიათ, ე. ი. „იმიერი“ — როგორც არმაზი, ხოლო „ამიერი“ როგორც მცხეთა.

აღსანიშნავია ამასთან, რომ „მოქცევად ქართლისად“-ს უახლოეს პირველწყაროში გამოთქმა „იმიერი“ და „ამიერი“, ჩანს, არ ყოფილა გახსნილი. შეიძი შემთხვევადან აქ ექვს შემთხვევაში გაუშიფრავად იქმარება გამოთქმა „იმიერი“ და „ამიერი“ (და არა „მცხეთას“ და „არმაზს“):

„ორნი მეფენი დასხდეს იმიერ და ამიერ.

მეფობდა იმიერ ფარსმან და ამიერ კას.

მეფობდა იმიერ ფარნუქ და ამიერ არმაზერ.

მეფობდა იმიერ ამასაბ და ამიერ ადერუქ.

მეფობდა იმიერ ფარსმან ქველი და ამიერ ფარსმან-ავაზ;

მეფობდა იმიერ ქ...>როკ და ამიერ მირდატ“.

და მხოლოდ ერთხელ, ნაცვლად გამოთქმისა „იმიერ“ და „ამიერ“, იხმარება „არმაზს“ და „მცხეთას“, სახელდობრ, ნათქვამია:

„მეფობდა ქართამ [არმაზს] და [მცხეთას] ბარაცმან“.

გადამწერელს, რომელსაც ამ ერთ შემთხვევაში გადაუხვევია ტექსტისათვის და გაუწინია აღრინდელი გამოთქმა „იმიერ“ და „ამიერ“, — შეცდომა და უშვია. პირვანდელ დედანში ტექსტი, ჩანს, იკითხვოდა ისევე, როგორც ყველა დანარჩენ ექვს შემთხვევაში, ე. ი.

„მეფობდა იმიერ ქართამ და ამიერ ბარაცმან“.

რომ მატიანის თავდაპირველი დედანი დაწერილი ყოფილა არმაზში (და რომ ავტორი გამოთქმით „ამიერ“ იგულისხმებდა არმაზს, ხოლო გამოთქმით „იმიერ“ იგულისხმებდა მცხეთას) — ეს ცალკე დამოუკიდებელი საკითხია და ჩვენ მას ცალკე ვეხებით (იხ. ქვემოთ, გვ. 555 — 556).

IV

ზედარება „მოქცევად ქართლისად“-ს ვეზეთა სისა ლეონტი მროველის
თხულების ვეზეთა სიახლის

რაკი „მოქცევად ქართლისად“-ს მატიანის დედანი ძირითადში აღდგენილია და დაზიანებული აღგილების წაკითხვა შეძლებისდაგვარად შემოწმებულია, ჩვენ ამის შემდეგ შევადარებთ „მოქცევად ქართლისად“-ს მეფეთა სისა, მთლიანად აღებულს, მეორე ქველ-ქართულ საისტორიო ძეგლთან, ლეონტი მროველის თხულებისთან, რომელიც აგრეთვე შეიცავს მთლიან სისა ანტიკური ხანის იძერის „წარმართი“ მეფეებისა.

ეს შედარება შემდეგ სურათს წარმოვეიღება:

„მოქცევამ ქართლისად“:

ლეონტი მროველი:

- I. აზოვ I
- II. ფარნავაზ I
- III. საურმაგ I
- IV. მიხვან I
- V. ფარნავობ I
- VI. არსოვ I
- VII. [მირდატ I]
- VIII. არტოვ I
- IX. ბარაცმან I
- X. მიხვან II
- XI. არსუკ II
- XII. ადეროვ I
- XIII. [ფარსმან I]
- XIV. <მირდატ II>

„ამინდი“ შეცვენ
„ამინდი“ ლინა-შეცვენ

- XV. ქართამ I
- XVI. ფარსმან II
- XVII. [ფ]არ[ნ]უკ II
- XVIII. ამაზასპ I
- XIX. ფარსმან III ქველი
- XX. <...>როვ

- XV-a. ბარაცმან
- XVI-a. კაოს
- XVII-a. არმაზაერი
- XVIII-a. ადერუკ
- XIX-a. ფარსმან-ავაზ
- XX-a. მირდატ

- XXI. ღალამ I

- XXII. ფარსმან IV
- XXIII. ამაზასპ II
- XXIV. რევ I მართალი
- XXV. ვაჩე I
- XXVI. ბაჟურ I
- XXVII. მირდატ III
- XXVIII. ასფავერ I
- XXIX. ლევ II

- I. აზონ
- II. ფარნავაზ
- III. საურმაგ
- IV. მიხვან
- V. ფარნავობ
- VI. არშავ

- VIII. არტაგ
- IX. ბარცომ
- X. მიხვან
- XI. არშავ
- XII. ადეროვ

„ამინდი“ შეცვენ
„ამინდი“ ლინა-შეცვენ

- XV-a. ბარცომ
- XVI-a. კაოს
- XVII-a. არმაზაერი
- XVIII-a. ადერუკ
- (ფარნავაზ სპასპერი)
- XIX-a. მირდატ

- XXI. ადამ
- XXII-a. ღალანა დელოფალი
- XXIII. ფარსმან
- XXIII. ამაზასპ
- XXIV. რევ მართალი
- XXV. ვაჩე
- XXVI. ბაჟურ
- XXVII. მირდატ
- XXVIII. ასფავერ

განსხვავება „მოქცევამ ქართლისად“-ს სიისა და ლეონტი მროველის სიისა შემდეგში მდგომარეობს:

1. აზოვ (აზონი), რომელსაც „მოქცევამ ქართლისად“ სთვლის ქართლის (იბერიის) პირველ მეფედ, ლეონტი მროველის ტექსტის თანახმად არის არა მეფე, არამედ ერისთავი, ქართლის (იბერიის) მმართველად დადგენილი. ლეონტი მროველის ცნობით, პირველი მეფე იბერიისა იყო ფარნავაზი, რომლი-დანაც იწყება იბერიის მეფეთა — „ფარნავაზითა“ დინასტია.

2. ლეონტი მროველის სია ზოგიერთ ხარვეზს შეიცავს; აკლია ხუთი მე-ფე: VII მირდატ, XIII ფარსმან, XIV მირდატ, XX <...> როკ, XXIX ლევ.

აქედან პირველი სამი მეფე მოხსენებული ყოფილა „მოქცევად ქართლისად“—ს პირველ დედაში, ხოლი აკლია „მოქცევად ქართლისად“—ს ჩვენ დრომდე მოღწეულ ხელნაწერს; უკანასკნელი ორი მეფე მოხსენებულია „მოქცევად ქართლისად“—ს ჩვენ დრომდე მოღწეულ ხელნაწერშიაც, და აკლია მხოლოდ ლეონტი მროველის ტექსტს.

ამრიგად, ის პირველწყარო, რომლისგანაც დამოკიდებულია ლეონტი მროველი, დაზიანებული ყოფილა ადგილ-ადგილ.

3. XIX-ა ფარსმან-ავაზ, რომელსაც „მოქცევად ქართლისად“—ს მატიანეში ეწოდება მეფე („ამიერი“ თანა-მეფე), ლეონტი მროველის თხზულებაში მოხსენებულია არა მეფედ, არამედ სპასპეტად. ამასთან ლეონტი მროველის თხზულებაში მას ეწოდება ფარნავაზ და არა ფარსმან-ავაზ. (ამას გარდა, ისტორიული ტრადიცია ამ პირის—ფარნავაზის || ფარსმან-ავაზის შესახებ სხვა მხრივაც განსხვავებულად არის წარმოდგენილი „მოქცევად ქართლისად“—ს მატიანეში, ერთი მხრით და ლეონტი მროველის თხზულებაში, მეორე მხრით).

4. „ამიერი“ თანა-მეფე პირდატ ლეონტი მროველის თხზულებაში მოიხსენება როგორც თანა-მეფე მე-XIX მეფის ფარსმან ქველისა, ხოლო „მოქცევად ქართლისად“—ს მატიანეში როგორც თანა-მეფე XX მეფის <...> როკის.

5. ლეონტი მროველის თხზულებაში მოხსენებულია ახალი პირი: დადანა დედოფალი. ლეონტი მროველის ცნობით, ღადანა დედოფალი იყო მმართველი იმერიისა (ქართლისა), ვიდრე სრულწლოვანი გახდებოდა. ფარსმან IV (რომელიც ერთი წლის ურმად დარჩა მამას სიკვდილის შემდეგ).

6. არის განსხვავება ზოგიერთი სახელების დაწერილობაში.

V

ლეონტი მროველის თხზულების დამატებითი ცნობები ავთენტიური ხასიათისა

ის დაცილება, რომელსაც ჩვენ ვპოულობთ „მოქცევად ქართლისად“—ს სიაში და ლეონტი მროველის თხზულების სიაში, გვიჩვენებს რომ ლეონტი მროველი, ჩანს, დამოკიდებულია არა უშუალოდ „მოქცევად ქართლისად“—ს მატიანიდან, არამედ სხვა საძიროით პირველწყაროდან, რომელიც ანალოგიურ მეფეთა სისა შეიცავდა.

რომ ეს ასეა, ამას კიდევ მეტი სიცხადით ადასტურებს ზოგიერთი ახალი დამატებანი, რომლებიც მოიპოვება ლეონტი მროველის თხზულებაში.

ჩვენ აქ მხედველობაში გვაქვს დამატებითი ცნობები ავთენტიური ხასიათისა, რომლებიც არას შემთხვევაში არ შეიძლება ჩაითვალოს შეთხულად ლეონტი მროველის მიერ, და რომლებიც, როგორც იჩკვევა, ძველს საძიროულ ტრადიციას შეიცავს, მომდინარეობს არქაული საისტორიო წყაროდან.

1. ლეონტი მროველის თხზულებაში აღნიშნულია, რომ პირველი მეფე იმერიისა ფარნავაზი „იყო მამულად ქართველი..., ძმის-წული სამარასი, რომელი—მცხეთელი მამასახლისი ყოფილიყო“. შემდეგ ლეონტი აღნიშნავს, რომ

„ესე სამარა და ძმა მისი, მამა ფარნავაზისი“ — დაიღუპნენო ლაშქრობათა დროს¹.

აქ ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ ლეონტი მროველი, ფარნავაზის გენეალოგიის აღნიშვნის დროს, მოიხსენებს მხოლოდ ფარნავაზის ბიძის — სამარა მცხეთელ მამასახლისის — სახელს, ხოლო ფარნავაზის მამის სახელი მისთვის უცნობია, — იგი მას უწოდებს „სამარას ძმას“ („...ესე სამარა, და ძმა მისი, მამა ფარნავაზისი...“).

ლეონტი მროველი აქ, ჩანს, იმეორებს რომელიდაც ძველი საისტორიო წყაროს ცნობას.

ჩვენ გამორიცხულად მიგვაჩნია, რომ ეს ცნობა შეთხული იყოს ლეონტი მროველის მიერ. თუკი ლეონტი მროველს შეეთხა ფარნავაზის ეს გინეალოგია, იგი, ცხადია, პირველ რიგში მოიგონებდა თვით ფარნავაზის მამის სახელს, და არა ბიძის სახელს! ხოლო ლეონტი მროველი სახელდებით ასახელებს მხოლოდ ბიძას, ხოლო ფარნავაზის მამის სახელი უცნობად შიაჩნია.

2. „მოქცევად ქართლისაა“ — მატიანის მეფეთა სიაში მხოლოდ ერთხელ არას აღნიშნული მეფობის ხანგრძლივობა:

XIX. „და მეფობდა ლადამი სამ წელ და დღე ოც².

ხოლო ლეონტი მროველის თხზულებაში მოიპოვება ოთხი ამგვარი ქრონილოგიური ცნობა:

II. ფარნავაზ — „ოც-და შვდისა წლისა მეფე იქმნა და სამეოც-და-ხუთ წელ მეფობდა“.

VIII. „მეფე იქმნა არტავ და ორ წელ ოდენ მეფობდა“.

XII. აღერო — „ოც-და-ათისა წლისა მეფე იქმნა და ორმეოც-და-ათშვდმეტ წელ მეფობდა“.

XXI. „დასუეს მეფედ ძე ფარსმან ქულისა წლადამი, და იმეფა რა სამ წელ მოკუდა“³.

ეს სათარიღო ცნობები ლეონტი მროველის თხზულებაში, ჩანს, აგრეთვე მომდინარეობს რომელიდაც ძველი საისტორიო პირველწყაროდან.

ჩვენ ამ შემთხვევაშიაც გამორიცხულად მიგვაჩნია, რომ ეს სათარიღო ცნობები შეთხული იყოს ლეონტი მროველის მიერ. თუკი დასახელებული ქრონილოგიური ცნობები შეეთხა ლეონტი მროველს, იგი ამგვარ თარიღებს აღნიშნავდა სხვა მეფეების შესახებაც, და პირველ რიგში იმ მეფეების შესახებ, რომლებზედაც ლეონტი მროველი დაწვრილებით მოგვითხრობს და რომლებიც სარგებლობენ ჩვენი ისტორიკოსის განსაკუთრებული სიმაგრით, როგორც, მაგალითად, ფარსმან ქეელი, რევ მართალი და სხვანი. მაგრამ ლეონტი მროველის თხზულებაში აღწერილი 25 მეფობიდან ამგვარი სათარიღო ცნობა აღნიშნულია მხოლოდ ზემოთ დასახელებული ოთხი მეფის მიმართ.

1 იხ. ლეონტი მროველი, გვ. *117/17 (მარიამ-დედოფლისეული ქართლის ცხოვრება).

2 იხ. ზემოთ, გვ. 513.

3 იხ. ლეონტი მროველი, გვ. *130/21, *138/26, *145/28, *164/40 (მარიამ დედოფლისეული ქართლის ცხოვრება).

3. ლეონტი მროველის თხზულებაში ძველი იბერიის ისტორიის შესახება სხვა ავთენტიური ხასიათის ცნობებიც მოიპოვება, რომლებიც, ჩანს, აგრეთვე; მომდინარეობს არქაული საისტორიო პირველწყაროდან. ასეთია, კერძოდ, უაღრესად საყურადღებო ცნობა მამასახლისთა ინსტიტუტის შესახებ ძველს იბერიაში.

ამრიგად, ლეონტი მროველის თხზულებაში წარმოდგენილი ანტიკური ხანის იბერიის მეფეთა სიის განხილვის ჩვენ იმ დასკვნამდე მივყავართ, რომ ლეონტი მროველი დამკიდებულია არა უშუალოდ „მოქცევად ქართლისად“—ს, მატიანიდან, არამედ სხვა ძველი საისტორიო პირველწყაროდან, რომელიც ანალოგიურ მეფეთა სიას შეიცავდა, და რომელშიაც მეფეთა სიასთან ერთად სხვა ძველი ავთენტიური ხასიათის საისტორიო ცნობებიც მოიპოვებოდა.

VI

შედარება „მოქცევად ქართლისად“-ს მეცნიერების დანარჩენ ქართულ და ქართულიდან დამოკიდებულ ფუნდაციაზე

3 შატბერდულ-ჭელიშური ნინოს ცხოვრება. — 4 აბიათარის მატიანე. —

5 არსენი მეტაფრასტის თხზულება. — 6 მოსე ხორენელის პირველწყარო.

მას შემდეგ, რაც გავარკვიეთ ურთიერთობა ორი ძირითადი ქართული წყაროსი, — „მოქცევად ქართლისად“—ს მატიანისა და ლეონტი მროველისა თხზულებისა, — რომლებიც შეიცავენ იბერიის „წარმართი“ მეფეების მთლიან სიებს, — აյ ჩვენ მოკლედ შევტერდებით დანარჩენ ქართულ და ქართულიდან დამოკიდებულ წყაროებზე, და აღნიშნავთ, თუ რა რედაქციულ ურთიერთობაში იმყოფებიან ისინი ერთმანეთთან.

8. შატბერდულ-ჭელიშური ნინოს ცხოვრება

„შატბერდულ-ჭელიშური ნინოს ცხოვრება VIII საუკუნის ძეგლია. ეს თხზულება, როგორც აღნიშნული გვქონდა, მნიშვნელოვან ჩვენებებს შეიცავს იბერიის „წარმართი“ მეფეების სიის შესამოწმებლად. ამ ძეგლში თუმცადა არაა ჩამოთვლილი სახელდებით ძველი იბერიის „წარმართი“ მეფეები, მაგრამ ირკვევა, რომ ავტორს ხელთა ჰქონია ანალოგიური მთლიანი სია მეფეთა, რომელიც მას გამოუყენებია როგორც ერთ-ერთი წყარო თავისი მოთხრობა-სათვის. სახელდობრ, ავტორს აღნიშნული აქვა:

1. ქართველთა ერთი ჯგუფის გადმოსახლება არიან-ქართლიდან საქართველოს თანამედროვე მიწა-წყალზე¹.

2. ქართლში (იბერიაში), ავტორის ცნობით, ვიდრე მირიანამდე მეფობდა 35 მეფე, როლო მირიან 36-ე მეფე იყო².

1 იბ. გვ. 792, 799 (ე. თაყაიშვილის გამოცემა, OP, II).

2 იბ. გვ. 799.

3. იბერიის ამ მეფეებიდან, რომლებიც მირიანის წინარე მეფობდნენ, ავტორს დასახელებული ჰყავს ორი მეფე, რომელთაც კავშირი აქვთ ნინოს ცხოვრებაში მოთხოვილ ამბებთან, სახელდობრ, მეფე ბარაცმან და მეფე არგაზაერი 1.

მეფე არგაზაერი — ეს არის „მოქცევად ქართლისად“-ს მატიანის სიის XVII-ა „ამიერი“ თანა-მეფე.

რაც შეეხება მეფე ბარაცმან, ამ სახელით „მოქცევად ქართლისად“-ს მატიანის სიაში ორი მეფე დასახელებული: IX — ბარაცმან (სრულად იბერიის მეფე) და XV-ა ბარაცმინ — „ამიერი“ თანა-მეფე.

თუ სახელობრ რომელი ბარაცმან იგულისხმება „შატბერდულ-ჭელიშურ ნინოს ცხოვრებაში, ამის შესახებ პირდაპირი მითითება არა გვაქმნს. მაგრამ რაკი ერთი მოხსენებულ მეფეთაგანი არგაზაერი — „ამიერი“ თანა-მეფეა, საფიქრებელია, რომ მეორე მეფეც — ბარაცმანი — „ამიერი“ თანა-მეფე უნდა იყოს (კ. ი. XV-ა).

განხილვა იმ ცნობებისა, რომელსაც შეიცავს შატბერდულ-ჭელიშური ნინოს ცხოვრება, გვიჩვენებს, რომ ავტორი დამოკიდებულია ისეთი პირველწყაროდან, რომელიც წარმოადგენდა „მოქცევად ქართლისად“-ს მატიანის ტიპს, და არა ლეონტი მროველის თხზულების ტიპს.

ეს ჩანს შემდეგის მხხდვით:

1. შატბერდულ-ჭელიშური ნინოს ცხოვრების ავტორი იმეორებს გადმოცემას ქართველთა გადმოსახლების შესახებ არიან-ქართლიდან, ე. ი. აქ გაზიარებულია ის კონცეფცია, რომელიც წარმოდგენილია „მოქცევად ქართლისად“-ს მატიანეში, და რომელიც ლეონტი მროველის თხზულებაში სხვა სახით არის წარმოდგენილი.

2. სახელი მეფისა ბარაცმან შატბერდულ-ჭელიშურ ნინოს ცხოვრებაში მოყვანილია იმავე ფორმით, როგორც „მოქცევად ქართლისად“-ს მატიანეში (და არა „*ბარცომ“ // „ბარტომ“ როგორც ლეონტი მროველის თხზულებაში).

3. აღსანიშნავია ამასთან, რომ შატბერდულ-ჭელიშური ნინოს ცხოვრების ავტორი, როგორც ირკვევა, აზოს სთვლიდა არა ერთსთავად (როგორც ლეონტი მროველი), არამედ შეფერ (როგორც „მოქცევად ქართლისად“-ს ავტორი). ეს ჩანს, კერ ერთი იმის მხხდვით, რომ ავტორი იზიარებს არიან-ქართლიდან გადმოსახლების გადმოცემას (წოლო აზოს შეფოპა ამ გადმოცემასთან არის დაკავშირებული). ამას გვათვიქრიბინებს აგრეთვე თვით რიცვე იძერის მეფეებისა, რომელიც აღნიშნულია შატბერდულ-ჭელიშურ ნინოს ცხოვრებაში (35 მეფე არიან-ქართლიდან გადმოსახლების დროიდან — ვიდრე მირიანმდე).

ამრიგად ცხადია, რომ შატბერდულ-ჭელიშური ნინოს ცხოვრების ავტორი დამოკიდებულია ისეთი პირველწყაროდან, რომელიც წარმოადგენდა „მოქცევად ქართლისად“-ს ტიპს.

ამის შემდეგ საკითხავია, იყო ეს პირველწყარო თვით დღვევანდელი რედაქტირი „მოქცევად ქართლისად“-ს მატიანისა, თუ რომელიმე სხვა მატიანე ამავე ტიპისა.

გვაქმნს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ეს პირველწყარო არ იყო არსებული დღევანდელი რედაქტირი „მოქცევად ქართლისად“-ს მატიანისა.

1 იბ. გვ. 766, 767.

ამას გვაფიქრებინებს შემდეგი.

„მოქცევად ქართლისად“-ს მატიანის ჩვენ დრომდე მოღწეულ რედაქციაში მოხსენებულია ეჭვის ომერთი-კერპი: გაცი და გა (— რომელთა კერპები, გად-მოცემით, მოტანილი იყო არიან-ქართლით), არმაზი, ზადენი, ახწინა და დანი-ნა. ხოლო შატბერდულ-ჰელიშურ ნინოს ცხოვრებაში სისტემატიურად მოხსე-ნება მხოლოდ ოთხი კერპი-ღმერთი: გაცი და გა („რომელნი იგი ღმერთად ჰქონდეს... არიან-ქართლით“, არმაზი და ზადენი).

ეს მომენტი განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ამ ორი ძეგლის რედაქციუ-ლი ურთიერთობის გამოსარკვევად. საქმე ის არის, რომ შატბერდულ-ჰელი-შური ნინოს ცხოვრების პირდაპირი საგანია სწორედ ისტორია ღვთაება-კერპ-თა დამზობისა და აზალი სარწმუნოების — ქრისტიანობის გამარჯვებისა. და ის გარემოება, რომ შატბერდულ-ჰელიშური ნინოს ცხოვრების ავტორი სისტემა-ტიურად მოიხსენებს მხოლოდ ოთხ ღვთაება-კერპს, იმისი მაჩვენებელია, რომ იგი, ჩანს, არ იცნობდა „მოქცევად ქართლისად“-ს არსებულ რედაქციას, სადაც ამ ოთხ ღვთაება-კერპს გარდა მოხსენებულია კიდევ ორი ღვთაება-კერპი: ანინა და დანინა.

ამის მიხედვით საფიქრებელი ხდება, რომ ის პირველწყარო, რომლითაც სარგებლობდა შატბერდულ-ჰელიშური ცხოვრების პირველი ავტორი, არ იყო „მოქცევად ქართლისად“-ს მატიანის დღესდღეობით ცნობილი რედაქცია, არა-მედ მისი ერთ-ერთი ადრინდელი განსხვავებული პროტოტიპი.

ამას გარდა აღსანიშნავია კიდევ ერთი დაცილება შატბერდულ-ჰელიშური ნინოს ცხოვ-რებისა და „მოქცევად ქართლისად“-ს ჩვენ დრომდე შენახული რედაქციას. „მოქცევად ქართლისად“-ს არსებულ რედაქციაში „ორმეფობის“ განვისი ეჭვის თანა-მეცე (XV-ა—XX-ა) — არაა ჩათვლილი მეფობათა საერთო ჯამში, ისინი მემატიანეს მიაჩნია არა დამოუკიდებელ მეცებებად, არაედ თანა-მეცეებებად; ამის გამო „მოქცევად ქართლისად“-ს მატიანეში აზომდან ვიდრე მი-რიანამდე ნაჩვენებია ოც-და-[ცხრა] მეფობა. ხოლო შატბერდულ-ჰელიშურ ნინოს ცხოვრე-ბაში „ორმეფობა“ შეფასებულია დამოუკიდებელ მეფობათა სახით და აზომდან ვიდრე მი-რიანამდე აქ ნაჩვენებია 35 მეფობა (29 მეცე + 6 თანა-მეცე).

4. აბიათარის მატიანე

ეს ძეგლი, როგორც ეს აღნიშნულია ქართლის ცხოვრების ანა-დედოფლი-სეულ ხელნაწერში, ატარებდა შემდეგ სათაურს:

„ცხოვრება და მოქცევა ქართლისა, და მოთხრობა ნათესავობისა; და თუ რომელი რომელთა ტომთანი ვართ, ანუ თუ ვითარ მოვიქეცით და მივიღეთ სჭული ქრისტეანობისა... აღწერილი აბიათარისი“.

საკითხი ამ ძეგლის შესახებ, რომლის თვით ტექსტი ჩვენს დრომდე არ მოღწეულა, განხილული გვაქვს „ქართული ლიტერატურის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა“-ში. დასახელებულ ნაშრომში წარმოდგენილი ანალიზის საფუძ-ველზე ჩვენ შესაძლოდ მიგვაჩნია წამოვაყენოთ აქ შემდეგი პიპოთეტიური დებულებანი ამ ძეგლისა და მისი აკტორის შესახებ:

1. მატიანე, როგორც ამას გვიჩვენებს თვითონ სათაური ძეგლისა, ეხ-ბოდა იმავე ქრონოლოგიურ ნაკვეთს და იმავე ძრორიულ საკითხთა წრეს, რომელიც წარმოდგენილია „მოქცევად ქართლისად“-ს მატიანეში.

2. ძეგლის ავტორად დასახელებულია აბიათარი, ცნობილი ქართველი მოღვაწე, წარმოშობით ქართველი ებრაელი, გაქართველებული, რომელსაც ძეგლი ისტორიული ტრადიცია IV საუკუნის მოღვაწედ სთვლიდა, მირიანისა და ნინოს თანამედროვედ და თანამოღვაწედ.

3. იმასთან დაკავშირებით, რომ ძეგლი მიეწერება ქართველ-ებრაელთა წრიდან გამოსულ ქართველ შეტანას, პარალელურად აღსანიშნავია აგრეთვე ამასთან დამთხვეული მეორე გარემოებაც, რომ ძეგლში, ორგორც ირკვევა, წარმოდგენილი ყოფილა ორი ხალხის საქართველოში დასახლების ამბავი. და „ნათესავთ-მეტყველება“ (—„თუ რომელი რომელთა ტომთანი ვართ“): ჯერ ერთი, ქართველთა „ნათესავთ-მეტყველება“, ქართველთა საქართველოში დასახლების ამბავი, ხოლო ამის გვერდით ქართველ-ებრაელთა „ნათესავთ-მეტყველება“.

4. ეს ძეგლი — აბიათარის მატიანე — დაწერილი ყოფილა უფრო ადრე, ვიდრე დამუშავდებოდა „მოქცევად ქართლისად“-ს არსებული რედაქცია. ამას გვაფიქრებინებს ის გარემოება, რომ „მოქცევად ქართლისად“-ს არსებულ რედაქციაში, ჩანს, არის ნაწილობრივ აბიათარის მატიანის გავლენა (სახელობრ, „მოქცევად ქართლისად“, რომელიც დაწვრილებით ეხება ქართველთა „ნათესავთ-მეტყველებას“, გაკვრით მოგვითხრობს აგრეთვე ქართველ ებრაელთა „ნათესავთ-მეტყველების“ შესახებაც; აյ, საფიქრებელია, არის აბიათარის მატიანის გავლენის კვალი).

5. რასაცვირველია, მასალების სიმცირის გამო, ჯერჯერობით ნაადრევია ამ ძეგლის ეპოქის შესხებ მსჯელობა. იყო მართლაც ამ მატიანის ავტორი თვით ის აბიათარი, ქართველი მოღვაწე IV საუკუნისა, რომელსაც ისტორიულ ტრადიცია მირიანისა და ნინოს თანამედროვედ სთვლიდა? ანდა, იქნებ, ამ მატიანეში შემდეგდომინდელი ისტორიკოსის მიერ გადამუშავებული იყო აბიათარისადმი მიწერილი რომელიმე ტექსტი? ამაზე პასუხი არა გვაქვს. მაგრამ რამდენადაც აბიათარის მატიანე ქრონილოგიურად წინ უსწრებდა „მოქცევად ქართლისად“-ს რედაქციას, ამის გამო ეს ძეგლი, საფიქრებელია, ეკუთვნონდა IV საუკუნის ახლო დროს.

6. აქ საჭიროა ხაზი გავუსვათ აგრეთვე შემდეგსაც. რომ აბიათარი მართლაც მნიშვნელოვანი და სახელმოწვევის ისტორიკოსი ყოფილა, ამას გვაფიქრებინებს ის გარემოება, რომ შემდეგს ეპოქაში აბიათარის სახელი გამსაკუთრებული ავტორიტეტით სარგებლობდა, და აბიათარის სახელის ამოფარების ქვეშ ქვეყნდებოდა ჰაგიოგრაფიული თხზულებანი, როგორიცაა ნინოს ცნორებაში ჩართული ტექსტები, აბიათარისა და მისი ასულის სიღონის სახელით წარწერილი.

დასარულ დაგვრჩენია აღვნიშნოთ, რომ აბიათარის მატიანე, როგორც ირკვევა, ფართე გავრცელებით და ერთგვარი კანონიზაციით სარგებლობდა არა მხოლოდ აღრეულ საშუალ საუკუნეებში, არამედ შემდეგაც, ყოველ შემთხვევაში XII—XIII საუკუნეებამდე, რაც დასტურდება იმის მიხედვით, რომ ამ ძეგლით უსარგებლია XII—XIII საუკუნის ქართველ მწერალს არსენი მეტაფრისტს საეკლესიო დანიშნულებისათვის დაწერილს თხზულებაში — ნინოს ცხოვრებაში, რომლის დამატების სახით არსენის დაუწერია მოკლე მატიანის ბებური მიმოხილვა საქართველოს ისტორიისა.

5. არსენი მეტაფრასტის ტექსტი

არსენი მეტაფრასტის მატიანე („ნინოს ცხოვრების“ დამატებად დაწერილი) პირველ ნაწილში ესები ისტორიულ საკითხთა იმავე წრეს, რაც გაშექებულია „მოქცევად ქართლისად“ -ს მატიანეში.

სრულიად უდავო გარემოებაა, რომ არსენი მეტაფრასტის მატიანის ამ პირველ ნაწილში სახელმძღვანელოდ ჰქონია ორი წყარო: „მოქცევად ქართლისად“ და აბიათარის მატიანე.

რომ არსენის ერთ-ერთი წყარო იყო „მოქცევად ქართლისად“, ეს იმდენად ნათელი და ამასთან ცნობილი საკითხია, რომ აქ ამ საგანზე აღარ შევჩერდებით.

ხოლო არსენი მეტაფრასტის რომ ამავე ღრის უსარგებლია აბიათარის მატიანითაც, ეს ჩვენთვის ცხადი გახდება, როდესაც შევადარებთ აბიათარის მატიანის ზეღურილს, ერთი შხრით, და არსენი მეტაფრასტის ტექსტის გამონათქვამებს, მეორე შხრით. არსენი მეტაფრასტი უპასუხებს აღძრულ საკითხებს სწორედ იმავე ფრაზებით და გამონათქვამებით, რომელიც აღნიშნულია აბიათარის მატიანის ზეღურილში. შეადარეთ:

აბიათარის მატიანის ზეღურილი 1:

ცხორება და მოქცევა ქართლისა და მოთხრობა ნათესავობისა, და თუ რომელი რომელთა ტომთანი ვართ, ანუ თუ ვითარ მოვიქეცით და მივიღეთ სჯული ქრისტეანობისა...

არსენი მეტაფრასტის ტექსტი 2:

„უწყებად კერ არს... ვითარმედ ესე მეფე მირიან, ანუ სხუანი მეფენი ქართველნი რომლისა ტომისაგან იყვნეს, ანუ ქართველნი რომელთა ნათესავთა შეილნი ვართ.

...გამოვიდეს სხუანი ნათესავნი ქალღველთაგანნი და დაშენენეს... ქართლს.

...აღმოვიდა [ალექსანდრე მაკედონელ] ჭუეყანასა ქართლისასა... ხოლო ჰყვა თანავე აზოვე (= *აზუე) ძე არიან-ქართველთა მეფისამ, და მისცა ჭუეყანა ესე ჩუენი სამეუფოლდ... ხოლო ესე აზოვე (= *აზუე) წარვიდა არიან-ქართლად მამისა თვსისა, და წარმოიყვანა მუნით ათასი სახლი მდაბიობ უფლისამ, და კუალად ათი სახლი მთავართაგან, და ყოველით დედა-წულით მათით მოიყვანნა და დააშენნა ქართლს, და თან ჰყვეს კერპნი მათნი ღმერთად. და ესე აზოვე (= *აზუე) არს პირველ მეფე ქართველთამ.

1 იხ. ანა-დედოფლისეული ქართლის ცხოვრება.

2 იხ. 1902 წლის გამოცემა, გვ. 46-47, და ქრონიკები, II, გვ. 519-521.

(ცითარ მოვიქეცით და მივიღეთ
სკული ქრისტეანობისა...)

(რომელთა ტომთანი ვართ...)

და მისთვის შეიძლის-შვილთაგან
ოცდა-მერვე შეფე იუნ მირიანი, რო-
მელი იგი მხოლოდ იქმნა ქრისტეანე,
და მიერთოთან ყოველნი მეფეზი ქარ-
თველთანი არიან მორწმუნე კეთი-
ლად.

და ჩუენ ქართველნი შეიძლი
გართ მათ არიან-ქართლით გამოხ-
რულთანი, და ენა შათი უწყით, და
ყოველნი შეფენი ქართლისანი ამათ
მეფეთა შეიძლის-შეიძლი არიან.

გამონათქვამების ამ ზუსტი დამთხვევის მიხედვით ცხადი ხდება, რომ არ-
სენი მეტაფრასტი უსარგებლნია აბიათარის მატრიანით.

აქ საჭიროა ოდნიშნოთ ამასთან, რომ თვით გამსხვავებული ვარიანტი
პირველი მეფის სახელისა აზოვე (—*აზუე), საფიქრებელია, შომდინარეობს
უწორედ აბიათარის მატრიანის ტექსტითან, რაღაც, „მოქცევამ ქართლისად“-ს
მატრიანეში ეს ფორმა ჩვენ არ გვხვდება (ამ უკანასკნელს ძეგლში პირველი მე-
ფის სახელი წარმოდგენილია ფორმით: „აზოვ“).

6. მოსე ხორენელის ტექსტი

მოსე ხორენელის ნაწარმოები, რომელშიაც ცნობები საქართველოს შესა-
ხებ, როგორც თრკვევა, ქართული წყაროებიდან არს შეტანილი, დამოკიდე-
ბული ყოფილა ისეთი ქართული მატრიანან, რომელიც აზლო იდგა „მოქცევამ
ქართლისად“-ს ტიპთან.

იმის გამოსარკვევად, თუ რა ადგილი ეჭირა ქართულ ძეგლთა შორის მო-
სე ხორენელის პირველწყაროს, აქ საჭიროა ვავითვალისწინოთ ხასიათი მოსე
ხორენელის ცნობებისა საქართველოს შესახებ.

ა. მოსე ხორენელის თხზულებაში მოსენებულია ექვსი მეფე იბერიისა,
მათ შორის სამი „წარმართობის“ ხანისა, სამი — ქრისტიანული ხანისა.

„წარმართობის“ ხანისა:

VI — მიპრდატ — I საუკუნე ჩვენს ერამდე 1.

XIII — ფარსმან — I საუკუნე ჩვენი წელთაღრიცხვისა 2.

XV — ქარძამ — I საუკუნე ჩვენი წელთაღრიცხვისა 3.

ქრისტიანობის ხანისა:

მაპრან (—მირიან) — IV საუკ 4.

ბაქურ — IV—V საუკ 5.

არჩილ — V საუკ. პირველი ნახევარი 6.

1 იბ. წიგნი II, თავი 11 და შდდ.

2 იბ. წიგნი II, თავი 46.

3 იბ. წიგნი, II, თავი 53.

4 იბ. წიგნი II, თავი 85, 86, წიგნი III, თავი 6, 9.

5 იბ. წიგნი III, თავი 54.

6 იბ. წიგნი III, თავი 201.

მეფეთა ამ ნუსხაში ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ სახელი XV მეფისა მოსე ხორენელს არა ჯევს მოყვანილი პირვანდელი სწორი ფორმით ქართაშ, არამედ დაზიანებულის ფორმით ქართაშ, ე. ი. მოსე ხორენელის ტექსტი ამ შემთხვევაში იმეორებს „მოქცევად ქართლისად“-ს დაზიანებულ წაკითხვას. ამას გარდა დასახელება მოსე ხორენელის ტექსტში იბერიის მეფის ბაკურისა (ქრისტიანობის ზანიდან) აგრეთვე უჩევენებს მოსე ხორენელის დამოკიდებულებას „მოქცევად ქართლისად“-ს ტიპის მატიანიდან, რამდენადაც ქართულ წყაროებში მეფე ბაკური ამ ეპოქაში მხოლოდ „მოქცევად ქართლისად“-ს მატიანეში მოიხსენება.

b. მოსე ხორენელის თხზულებაში ჩვენ გვაქვს გამოძახილი გადმოცემისა ქართველების ერთი ნაწილის გადმოსახლების შესახებ შიდა ქართლში¹. ამ შემთხვევაშიაც მოსე ხორენელის ტექსტი უდგება „მოქცევად ქართლისად“-ს მატიანის ტიპის.

მაგრამ ამის გვერდით მოსე ხორენელის თხზულებაში ჩვენ გვაქვს ორი დაცილება იმ ცნობებიდან, რომელსაც შეიცავს „მოქცევად ქართლისად“-ს ჩვენს დრომდე მოლწეული რედაქცია:

1. მოსე ხორენელის უფრო არქაული ხსიათის ცნობის მიხედვით ქართველთა ეს გადმოსახლება მომხდარა არა ალექსანდრე მაკელონელის დროს (— როგორც ამას გადმოგვცემს „მოქცევად ქართლისად“-ს ჩვენ დრომდე მოლწეული რედაქცია), არამედ უფრო ადრე, ნაბუქოდონისორის დროს.

2. მოსე ხორენელის ცნობით სახელი მმართველისა, რომელიც დაადგინა ალექსანდრე მაკელონელმა იბერიაში, იყო არა აზოვ (როგორც ამას გადმოგვცემს „მოქცევად ქართლისად“-ს ჩვენ დრომდე მოლწეული რედაქცია), არა მედ მიმდინარე მატიანეს დაცილებაში².

ეს დაცილება გვიჩვენებს, რომ მოსე ხორენელის პირველწყარო თუმცა იმავე ტიპის ძეგლი ყოფილა, რომელსაც წარმოადგენს „მოქცევად ქართლისად“-ს მატიანე, მაგრამ განსხვავებულ რედაქციას წარმოადგენდა.

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ აპასთან შემდეგიც: რომ უძველეს ქართულ ისტორიოგრაფიაში ორი გადმოცემა არსებულა ქართველთა გადმოსახლების შესახებ, და რომ ერთი გადმოცემა ამ გადმოსახლებას მიაკუთვნებდა ნაბუქოდონისორის ხანას, ხოლო მეორე გადმოცემა — ალექსანდრე მაკელონელის ხანას, ამის შესახებ დაცულია უწყება ჩვენ დრომდე მოლწეულ ქართულ წყაროებშიაც.

ასე, არსენი მეტაფრასტის თხზულებაში (— რომელიც, ჩანს, აბიათარის მატიანიდან არის დამოკიდებული) — აღნიშნულია, რომ უფრო ადრე, ვიდრე აზოვე გადმოიყვანდა არიან-ქართლიდან ქართულ მოსახლეობას, ქართლში დაესახლნენ „ნათესავნი ქალდეველთაგანნი“. „მოქცევად ქართლისად“-ს მატიანეშიაც აღნიშნულია ანალოგიური ცნობა, რომ ქართლს დაეშენენ „ნათესავნი მხრიოლინი — ქალდეველთაგან გამოსხმული ჰონნი“ (sic). მართალია, არსენი მეტაფრასტის ტექსტის ჩვენებით და „მოქცევად ქართლისად“-ს მატია-

1 იხ. მოსე ხორენელი, წიგნი II, თავი 8, 11.

2 იხ. იქცვა.

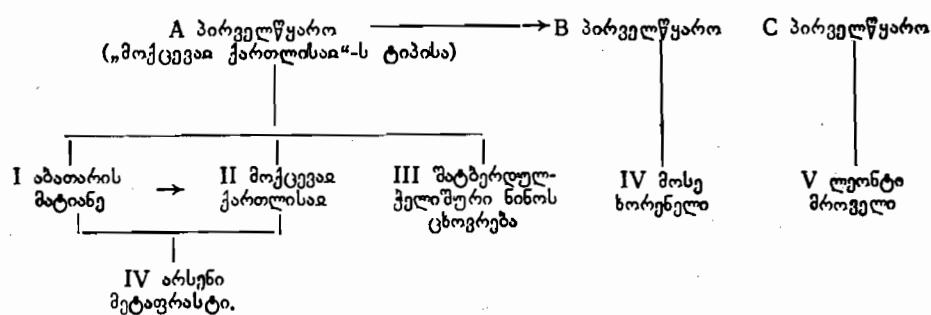
ნის არსებული რედაქტირის ჩვენებით — ეს ვითომც მომხდარა იმავე ალექსან-დრე მაკელიონელის ეპოქაში (—თუმცა აზომს გადმოსახლების უწინარეს); მაგრამ ლეონტი მროველს დაცული აქვს ამავე გადმოცემის მეორე ვერსია (—სხვაგვარი ინტერპრეტაციით) და იგი ამ ამბავს ნაბუქოდონისორის ხანას მიაკუთხნებს!

ასევე განსხვავებული ტრადიცია არსებულია იბერიის მმართველის შესახებ, რომელიც, გადმოცემით, დადგენილ იქმნა ალექსანდრე მაკელიონელის დროს. ამის შესახებ აქ განხილულ ქეგლებში სამი განსხვავებული გადმოცემაა წარმოდგენილი: ერთი — „მოქცევად ქართლისაა“—ს მატიანისა და არსენი მეტაფრასტისა (—ამასვე უდგებოდა, ჩანს, აბიათარის მატიანეც); მეორე — ლეონტი მროველისა; მესამე — მოსე ხორენელის პირველწყაროსი. თვითონ სახელიც ამ მმართველისა სწვადასხვა სახით დაუცავს ტრადიციას: აზო (=აზოვე) || * აზუე, აზოვენ || * აზუენ, აზოელ, აზონ) და მიმდათ.

*

ჩვენ ამგზის ამით დავასრულებთ განხილვას საკითხისას, თუ რა რედაქტიულ ურთიერთობაში იმყოფებიან ერთმანეთთან ჩვენს დრომდე მოღწეული ქეგლები.

წარმოდგენილი მიმოხილვის შედეგად ჩვენ საშუალება გვეძლევა აღვადგინოთ შემდეგი გენეალოგიური შტო, რომელიც გადმოგვცემს ამ ძეგლთა რედაქტიული ურთიერთობის შემდეგ სურათს:

წარმოდგენილი მიმოხილვა ამრიგად ადასტურებს, რომ სია ძველი იბერიის მეფეებისა — «მეფენი ქართლს შინა წარმართნი» — ხანგრძლივი ლიტერატურული ისტორიის მქონე ძეგლი ყოფილა, იგი არაა მოღწეული უთვისტომოდ, არაა განმარტოებით წარმოდგენილი ერთ წყაროში, არამედ მის გამოძილის კონკრეტულობა საისტორიო თხზულებების მთელს რიგში. კერ მარტო ამის მთელით საფიქრებელი ხდება, რომ ამ სიას, როგორც ჩანს, ძველი სათავეები უნდა ჰქონდეს.

1 თბ. არსენი მეტაფრასტი, გვ. 46 (1902 წ.), მოქცევად ქართლისაა, გვ. 708 (OP, II), ლეონტი მროველი, გვ. *126/12 (მარიამ-დედოფლისეული ქართლის ცხოვრება); მოსე ხორენელი, წიგნი II, თავი 8, 11.

მაცხოვილის საკითხები

ქართული საისტორიო წყაროების ანალიზისა და მათი რედაქციული ურთიერთობის გარევების შემდეგ გადავდივართ გამზილვაშე ძირითადი საკითხისა, რაც ძველ-ქართული ისტორიოგრაფიის კარდინალურ პრობლემას წარმოადგენს; ეს საკითხია: რა ხასიათის ძეგლია მეფეთა ეს სია, «მეფენი ქართლს შეინაწირა რომელიც წარმოადგენილია „მოქცევად ქართლისად“-ს მატრინეში და საშუალო საუკუნეთა სხვა ზემოთ დასახელებულ საისტორიო თხზულებებში?

არის იგი ლეგენდარული ძეგლი, შეთხზული ქრისტიანული ხანის მემატიდან ეთა მიერ?

ანდა იქნება აქ გვაქვს ნახევრად ლეგენდარული სია, ისტორიული დოკუმენტის მნიშვნელობას მოკლებული, რომელშიაც ასახულია ბუნდოვანი სასტორიო გაღმოცემები, რომელიც ემყარება არა წერილობით საისტორიო წყაროებს, არამედ ზეპირ თქმულებებს?

თუ აქ გვაქვს ისტორიული ხასიათის დოკუმენტი, რომელიც მომდინარეობს უძველესი წერილობითი ნაციონალური ქართული საისტორიო წყაროებიდან?

•

რათა პასუხი გავცეთ აქ აღმრულ საკითხზე, ჩვენ ჩავატარებთ შედარებას ქართულ მატიანებში წარმოადგენილი მეფეთა სიისა იმ ცნობებთან, რომელსაც შეიცვენ:

1. ანტიკური ხანის ბერძნულ-რომაული საისტორიო წყაროები.
2. ანტიკური ხანის წარწერები, აღმოჩენილი ძველი იბერიის სატახტო ქალაქში მცხეთა-არმაზში.
3. სომხური საისტორიო წყაროები.

თავისთავად იგულისხმება, ჩვენი განხილვის საგანი ამ შემთხვევაში იქნება ქართულ მატიანებში წარმოადგენილი მეფეთა ხას ფარნაგაზიანთა დინასტიისა (დაწყებული ფარნაგაზიანი — ვიღრე მიჩანამდე), რომლის მიმართაც კველა ქართული წყაროების ჩვენება ემთხვევა ერთმანეთს.

ხოლო რაც შეეხება ქართულ მატიანთა უწყებას არიან-ქართლიდან გაღმოსახლების შესახებ, ჩვენ ამგზის ამ ისტორიულ გაღმოცემას არ ვეხებით. საფიქრებელია, რომ ეს უაღრესად მნიშვნელოვან უწყება ქართველთა გაღმოსახლების შესახებ აგრეთვე უნდა ემყარებოდეს არქაული ხასიათის წერილობით წყაროებს, მაგრამ წერილობითი წყაროებიდან მომდინარე ცნობები აქ შეეწყობულია ქართველი ხალხის უძველეს ნაციონალურ თქმულებებთან (ამასთან ეს გაღმოცემა, არსებულ მატიანთა რედაქციებში, გართულებულია გვიანდელი მწიგნობრულ ხასიათის ქრონოლოგიზაციის ცდებით).

ამის გამო ჩვენ მართებულად შეიგვაჩნია გავყოთ ერთმანეთისაგან ეს ორი ფენა ქართულ მატიანთა უწყებებისა, და ჩვენი განხილვის საგანად ამგზამ გავხადოთ მსოლლდ მეფეთა ხას ფარნაგაზიანთა დინასტიისა, რომელიც ამას დადასტურებს შემდეგი გამოკვლევა წარმოადგენს წმინდა ისტორიული ხასიათის ავთენტიურ დოკუმენტს.

1. ანტიკური ხანის ბერძნულ-რომაული ხაისტორიო წყაროების ჩვენებანი

ანტიკური ხანის ბერძნულ-რომაულ საისტორიო ძეგლებში დაცულია ცნობები იბერიის ოთხი მეფის შესახებ, I საუკუნიდან ჩვენი წელთაღრიცხვის უწინარეს, ვიდრე II საუკუნემდე ჩვენი წელთაღრიცხვისა.

ოთხივე ეს მეფე მოხსენებულია ქართულ სიაშიც; ზოლო რაც უაღრესად მნიშვნელოვანია, და რასაც აქ აღძრული საკითხისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს, ქართული სია ასახელებს ამ მეფეებს სწორედ იმავე ეპოქაში, იმავე თანრიგით, როგორადაც ეს დამოწმებულია ანტიკური ხანის ბერძნულ-რომაულ წყაროებში.

ა. იბერიის მეფე არტოკი ანუ არტაკი ბერძნულ-რომაულ წყაროებში მოიხსენება 65 წელს:

'Αρτώκης (აპიანე, Historia romana, XII, 103, 117).

'Αρτώκης (დიონ კასიოსი, Historia romana, XXVII, 1-2).

Arthoces (ფოლორე, Bellum Mithridaticum, 27).

Artoces (ევტროპი, Breviarium ab urbe condita, VI, 14),

Artaces (ფესტუსი, Breviarium rerum gestarum populi romani, XVI).

ქართულ სიაში ამავე ეპოქაში დასახელებულია VII მეფე არტოკი („მოქცევამ ქართლისად“-ს მატიანე) — იგივე არტაგი (ლეონტი მროველი).

ბ. იბერიის მეფე ფარსმან I ბერძნულ-რომაულ წყაროებში მოიხსენება ჩვენი წელთაღრიცხვის I საუკუნის 30-იანი წლებიდან — 60-იან წლებამდე:

Pharasmanes (ტაციტუსი, Annales, VI, 33-35; XI, 8; XII, 44-48; XIII, 37).

Φαρασμάνης (დიონ კასიოსი, Historia romana, XLVIII, 26).

ეს არის ქართული სიის XIII მეფე ფარსმან (I), რომლის მეფობაც დასახელებულ ეპოქას უწევს.

გ. იბერიის მეორე მეფე იმავე სახელით ფარსმან III მოიხსენება ბერძნულ-რომაულ წყაროებში II საუკუნის 30-იან — 40-იან წლებში (— თანამედროვე რომის იმპერატორთა — ადრიანესი და ანტონინესი):

Φαρასმანης (არიანე, Περίπλους Εὐξείνου Πόντου, 15).

Φαραსმანης (დიონ კასიოსი, Historia romana, XLIX, 15).

Pharasmanes (ელიოს სპარტიანე, Hadrianus, 17).

Pharasmanes (იულიოს კაპიტოლინე, Antoninus Pius, 9).

ეს პირი არის ქართული სიის XIX მეფე ფარსმან III ქველი, რომლის მეფობა დასახელებულ ეპოქას ემთხვევა.

დ. იბერიის მეფე ფარნავაზ (ანუ ფარნაბაზ || ფარნაბად) ანტიკური ხანის ბერძნულს წყაროში მოიხსენება იბერიის მეფე არტოკის შემდეგ, 36 წელს ჩვენი წელთაღრიცხვის წინ:

Φαρνάვამას (დიონ კასიოსი, Historia romana, XIX, 24).

ზოლო ქართულ სიაში ამავე ეპოქაში (მეფე არტოკის მემკვიდრედ) — მოიხსენება მეფე ბარაცმანი.

საფიქრებელი ზდება, რომ აქ ჩვენ გვაქვს ერთი და იმავე სახელის ვარიანტული დაწერილობანი. ძველ-ქართული ონომასტიკონის მონაცემების მიხედვით ქართულად არსებულა სახელის „ბარაცმან“-ს უფრო სრული ვარიანტული სახეობა, ორ-ნაწილედი სახით: **ბარაცმან-ავაზ** (= *ფარსმან-ავაზ). ძველ-ქართულ ონომასტიკონში დამოწმებულია აგრეთვე, რომ ერთსა და იმავე პირს მიყმართებოდა სახელად როგორც ფარსმან-ავაზ (= *ბარაცმან-ავაზ), ისე ფარნავაზ¹.

ამის გამო ჩვენ საფუძველი გვეძლევა იდენტურად მივიჩნიოთ ბერძნულ წყაროში მოხსენებული ფარნავაზ და ქართული წყაროების ბარაცმან (= *ბარაცმან-ავაზ || ფარსმან-ავაზ || ფარნავაზ). ამ გაიგივებას ამართლებს არა შხოლოდ სახელების სისხლოვე, არამედ ზუსტი დამთხვევა ქრისტიანობისა, რამდენადაც ბერძნულს წყაროში მოხსენებული ფარნავაზ მეფობდა, როგორც აღვინიშეთ, მეფე არტონის შემდეგ (36 წელს ჩვენს ერამდე), ხოლო ქართულ წყაროებშიაც ეს მეფე დასახელებულია სწორედ ამავე ეპოქაში, როგორც მეფე არტონის უშუალო მემკვიდრე.

ასეთია ის ცნობები, რომელთაც შეიცავენ ანტიკური ზანის ბერძნულ-რომაული საისტორიო წყაროები ქართულ წყაროებში დაცული მეფეთა სიის შესამოწმებლად.

2. მცხეთა-არმაზის ანტიკური ზანის წარწერები

წარწერები ანტიკური ზანისა, აღმოჩენილი ძველი იბერიის სატახტო ქალაქში მცხეთა-არმაზში, აგრეთვე გადამწყვეტი მნიშვნელობის ჩვენებებს იძლევა ქართულ მატიანეთა მეფეთა სიის სინამდვილის სასარგებლოდ.

ა. ბერძნული წარწერა, შესრულებული ჩვენი წელთაღრიცხვის 75 წელს (1 ივლისის შემდგომ), ფლავიისთა რომის საიმპერატორო სახლის წევრთა — კეისარ ვესპასიანეს, ტატეს და დომიციანეს სახელით, რომელიც ესება იბერიის სატახტო ქალაქის მცხეთა-არმაზის კედლის გამაგრებას.

ამ წარწერაში მოხსენებიან იბერიის მეფე მითრიდატი, რომელიც იბერიის მეფედ მჯდარა ამ დროს (75 წ.), და რომელიც ყოფილა ძე იბერიის მეფის ფარსმანისა².

ამ წარწერაში მოხსენებული მეფე ფარსმანი და მისი მემკვიდრე მეფე მითრიდატი ეს არის ჩვენი სიის მეფეები: XIII — ფარსმანი და XIV <მირდატი>. ეპოქა იგივეა.

ბ. წარწერა ბერცუმ პიტიაზშისეული ლანგარისა.

ლანგარზე, რომელიც აღმოჩენილ იქნა 1940 წელს არმაზის საპიტიაზში ნეკროპოლში (სამარხი № 3), მოიპოვება შემდეგი წარწერა ბერძნულად:

‘Εγώ Βασιλεὺς Φλᾶ δάδης ἐχαρισματην Βερσούμα πιτιαξή.

= „მე მეფემან ფლავიოს-დადემან გიშყალობე [ეს ლანგარი] ბერცუმ პიტიაზშისა“.

¹ იხ. ამის შესახებ ქვემოთ, გვ. 553.

² იხ. И. Помяловский, сборник греческих надписей Кавказа, 1881 წ., გვ. 66—69.

იმავე ლანგარზე მოჰკოვება ლანგარის პატრონის ინიციალები, ქართული დამწერლობით შესრულებული:

ბ პ მ,

რომელიც იქსნება ამრიგად:

ბ[ერუუ] პ[იტიახში] ქ[ართამის-ძმ].

ამ ლანგარის წარწერას დეტალურად ვეხებით მპეციალურ გამოკვლევა-ში. აქ კი შევჩერდებით მხოლოდ ზოგიერთ კითხვაზე, რასაც უშუალო კავ-შირი აქვს იმ წერილში ოპტიკულ საკითხთა წრესთან.

ბერძნულ წარწერაში მოხსენებული სახელი „ფლავიოს-დადე“, ეს არის არა საკუთარი სახელი იბერიის მეფისა, არამედ საპატიო სახელ-წოდება.

აქ საჭიროა ვიცოდეთ, რომ იმ ეპოქაში, რომელსაც ექუთვნის ჩვენი წარწერა (ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნები) — მიღებული იყო რომის იმპერიასთან კავშირის გამოსახუატავად და რომის იმპერატორთა პატივისცემის ნიშნად საპატიო სახელწოდების ტარება იმპერატორთა საგარეულო სახელის მიხედვით.

და სწორედ იმ ხანაში, როდესაც რომის იმპერატორებად იყვნენ ფლავიოსთა საგარეულო სახლის წერტილი, იბერიის სამეფო იმყოფებოდა რომის იმპერიის პოლიტიკური გავლენის სფეროში. ამის შემდეგ გასაგებია ეს საპატიო სახელწოდება იბერიის მეფისა: „ფლავიოს-დადე“. ეს საპატიო სახელწოდება იბერიის მეფეს მოუღია ფლავიოსთა სახლის რომის იმპერატორთა პატივისცემის ნიშნად.

ამის მახედვით ეს მეფე იბერიისა მეფობდა I საუკუნის ბოლო მესამედში, არა უაღრეს 70 წლისა და არა უგვიანეს 96 წლისა (პირველმა რომის იმპერატორმა ფლავიოსთა სახლიდან იმპერატორობა შიიღო 70 წელს, ხოლო უკანასკნელი იმპერატორი ფლავიოსთა სახლიდან გარდაიცვალა 96 წელს!).

ჩაეთ „ფლავიოს-დადე“ არის საპატიო ზელწოდება იბერიის მეფისა, ამის შემდეგ გამოსაზრევევი რჩება ნამდვილი საკუთარი სახელი ამ მეფისა, რა ქართულ სახელს ატარებდა იგი. ამას დასადგენად ჩვენ გვაქვს ორი მკვიდრი მაჩვენებელი:

1. ეს არის ის მეფე იბერიისა, რომელიც მეფობდა 70-96 წლებს შორის (იყო თანამედროვე რომის იმპერატორთა ფლავიოსთა სახლიდან).

2. ეს არის ის მეფე იბერიისა, რომლის დროსაც, როგორც ეს ორკვევა ბერძნული წარწერიდან, არმაზელ პიტიახშად (ც. ი. ვიცე-მეფედ) იყო ბერცუმი.

1 თარიღის საკითხთან დაკავშირებით აქ საჭიროა ხაზი გავუსათ შემდეგ გარემოებას. რასაკითხველია, გამორიცხულად უნდა ჩაითვალოს შესაძლებლობა, რომ იბერიის მეფეს ეს საპატიო სახელწოდება მიეღო უზროვენან, როდესაც იმპერატორობა ფლავიოსთა სახლში აღარ იყო, რომის იმპერიასთან კავშირში მყოფ იბერიის მეფეს ეს საპატიო ზელწოდება „ფლავიოს-დადე“ მიუღია სწორედ რომ იმპერატორთაგან პატივისცემის აღსანიშნავად, და თავის-თავად ცხადია ეს ვერ მოხდებოდა მას შემდეგ, როდესაც იმპერატორბა უკვე აღარ იყო ფლავიოსთა გვარეულობაში, არამედ სხვა სახლზე გადავიდა.

მივმართოთ ამის შემდეგ ქართულ წყაროებს. ქართული წყაროები ამ საკითხის გამო შემდეგს ჩვენებებს შეიცავს:

1. ქართულ წყაროებში — იმ ეპოქისათვის, რომელიც აქ ჩვენი განხილვის საგანს შეაღეს, ე. ი. I საუკუნის უკანასკნელი მესამედისათვის დასხელებულია XV მეფე ქართაში, რომელიც მოიხსენება როგორც თანამედროვე სწორედ რომის იმპერატორთა ფლავიონთა სახლიდან¹.

2. ქართაშიან ერთად ქართულ წყაროებში მოიხსენება თანა-მმართველი ქართაშია („ამიერი“ თანა-მეფე), რომლის სახელია ბარცოში ანუ ბარაცმანი. (ლეონტი მროველის ტექსტში მას ეწოდება ბარცოში, ხოლო „მოქცევად ქართლისად“ ს ტექსტში ბარაცმანი).

ამრიგად, აქ ჩვენ გვაქვს ნიშანობლივი დამთხვევა ქართულ მატიანეთა ცნობისა, ერთი მხრით, და წარწერის ცნობისა, მეორე მხრით: ჯერ ერთი, დამთხვევა თარიღისა; მეორე, დამთხვევა თანა-მმართველის სახელისა: ბერუში — ბარცოში.

ამის მიხედვით საფუძველი გვეძლევა დავასკვნათ, რომ ის მეფე იმპერატისა, რომლის სახატით სახელწოდება ოყო „ფლავიონ-დადე“ — ეს არის ქართულ მატიანებში დასახელებული XV მეფე ქართაში. ხოლო ბერუში პიტიაშში ეს არის ქართულ მატიანებში დასახელებული ქართაშის თანა-მმართველი („ამიერი“ თანა-მეფე) ბარცოში.

დასახელებული წარწერა ამავე დროს ჩვენ გვაძლევს საშუალებას დავაზუსტოთ ქართული მატიანების უწყება „ამიერი“ თანა-მეფების შესახებ; ქართულ მატიანებში მოიხსენებული ამიერი თანა-მეფენი, როგორც ირკვევა; ყოფილან არასპელი პიტიაშში (ვიცე-მეფეები).

ზაგრამ ამ უკანასკნელ საყითხს „ამიერი“ თანა-მეფების შესახებ ჩვენ ისევ დაუგირენდებით და განვიხილავთ სპეციალურ ექსკურსი (იხ. თავი VIII: „ორმეობის“ ხანა. პიტიაშის ინსტიტუტის სტორიისათვის ძველ იმპერიაში).

გ. ს ე რ ა ფ ი ტ ი ს ს ტ ე ლ ა.

წარწერები სერაფიტის სტელისა, რომელიც აღმოჩენილ იქმნა არმაზის საპიტიაშო ნეკროპოლში 1940 წელს, განსილული გვაქვს ცალკე გამოკვლევაში (მცხეთა-არმაზის სხვა ძეგლებთან ერთად). აქ აღვნიშვნავთ მხოლოდ სერაფიტის სტელის წარწერათა ისტორიულ რეალიებს, რამდენადაც იგი მეფეთა სიას ეხება.

სერაფიტის ძეგლის წარწერებში მოიხსენება ორი მეფე იმპერიისა, რომლებიც მეფობენ შემდეგი თანამიმდევრობით:

1. ფარსმან (არამეულის დამწერლობით შესრულებულ წარწერაში: Prsmn).

2. ხსე-ფარნუგ (არამეულის დამწერლობით შესრულებულ წარწერაში: Hsjprnwg, ბერძნულ წარწერაში: Βηφαρνούγιδ).

1 იხ. ლეონტი მროველის ტექსტი, სადაც აღნიშნულია, რომ ქართაშის მეფობის დროს მას შემდეგ რაც „ვესპასიანის [ფლავიოსმან] რომის კეისარმან წარტყუნა იერუსალემი“, — „მუნით იტებული ჰურიანი მოვიდეს მცხეთას და დასხდეს“ (იხ. გვ. *148/31). მეორე ქართული წყარო — „მოქცევად ქართლისად“-ს მატიანე-მეფე ქართაში აგრეთვე სოფლის ფლავიოსთა თანამედროვედ. „მოქცევად ქართლისად“-ს მატიანეში ასევე აღნიშნულია, რომ „მათ უმთავრესი მეფე იყო ქართლისად“ (იხ. გვ. 709). აქ იგულისხმება იგივე ამბავი, იერუსალემის „წარტყუნა“ ვესპასიანეს და ტიტეს დროს და ეპროელთა დიასპორა იერუსალემის დაცემის შემდეგ.

ესენი არიან ქართულ მატიანეთა მეფეთა სიაში მოხსენებული XVI და XVII მეუღვები, რომლებიც მეფობდნენ შემდეგი თანამიმდევრობით: XVI ფარებან, XVII [ფ]არ[ნ]უკ.

აქ ჩვენ გვაქვს დამთხვევა როგორც სახელებისა, ისე რიგისა. ეპოქაც იგივეა.

ამას გარდა, სერაფიტის ძეგლის წარწერათა ჩვენებანი სხვამხრივაც ეზობეჭვენა ქართულ მატიანებში. სახელობრ, სერაფიტის ძეგლის წარწერაში — მეუჯ ფარსმანის ღროს არმაზელ პიტაბშად, როგორც ირკვევა, დასახლებულია იგვე პირი, რომელიც ქართულ მატიანებში მოიხსენება ფარსმანის ღროსევ ამიტებ “თანა-მეუჯედ (ე. ი. არმაზელ პიტაბშად). მაგრამ ამას შესახებ ქვემოთ (იხ. თავი VIII: „ორმეფობის“ ხანა. პიტაბშობის ინსტრუტის ისტორიისათვის ძველ იბერიაში).

8. ძველ-სომხური საისტორიო წყაროს ჩვენება

სომხური ნაციონალური ისტორიოგრაფია, როგორც ცნობილია, იწყება შედარებით გვიან ხანში, ქრისტიანულ ეპოქაში, და ამის გამო სომხურ ძევლებში თვით სომხეთის ისტორიის უძველესი პერიოდის შესახებ ცოტაა შემონახული ავთენტიური ხასიათის საისტორიო ცნობები. მით უფრო ცოტაა დაცული ასეთი ცნობები ძველი იბერიის შესახებ¹.

ადრინდელ სომხურ ისტორიოგრაფიაში ჩვენ გვხვდება ერთი ჩვენება, რომელიც ინტერესს წარმოადგენს ჩვენს წერილში აღმრულ საკითხებთან დაკავშირებით. ეს ჩვენება დაუცავს სომეხ ისტორიკოსს — ფავსტოს ბიზანტიის, რომელიც სომხური ნაციონალური ისტორიოგრაფიის მამამთავრად ითვლება და რომლის ცხოვრების ღრო მიეკუთვნება IV—V საუკუნეებს ჩვენი წელთაღრიცხვისა.

ფავსტოს ბიზანტიიელს დაცული აქვს ცნობა, რომ ძველ-ქართული სამეფო გვარეულობა ფარნავაზიანთა დინასტიას ეკუთვნოდა. ფავსტოს ბიზანტიიელი, აგვიტერს რა IV საუკუნის მეორე ნახევრის ისტორიულ ამბებს, იბერიის სამეფო გვარეულობას უწოდებს: „ფარნავაზიანი“².

ამრიგად, აქ ჩვენ გვაქვს მეტად მნიშვნელოვანი და ანგარიშგასაწევი შესვედრა ძველ-ქართულ საისტორიო ტრადიციასთან.

VIII

«ორმეფობის» ხანა

პიტაბშობის ინსტიტუტის ისტორიისათვის ძველ იჩვრიაზი

ანტიკური ხანის იბერიის მეფეთა სიის განხილვასთან დაკავშირებით აქ საჭიროა შევეხოთ აგრეთვე ერთ საკითხს: პიტაბშობის ინსტიტუტის ისტორიას ძველ იბერიაში.

ეს ჩვენ მოგვცემს საშუალებას ამოვსნათ ზოგიერთი გაურკვეველი კითხვა საქართველოს ძველი ისტორიისა და დავაზუსტოთ განმარტება მეფეთა

¹ ჩვენ აქ მხედველობაში არა გვაქვს მოსკ ხორენელის ტექსტის ის ჩვენებით, რაც, როგორც აღნიშვნული გვქონდა, ძირითადში ქართული საისტორიო წყაროებიდან მომდინარეობს.

² იხ. ფავსტოს ბიზანტიიელი, კარი V, თავი 15.

სიის იმ ნაწილისა, რომელიც მოიცავს ეპოქას ჩვენი წელთაღრიცხვის I საუკუნის მეორე ნახევრიდან დაწყებული — ვიდრე II საუკუნის შუა წლებამდე (ეგრეთწოდებული „ორმეფობის“ ხანა).

რაკი პიტიახშობის ინსტიტუტის რაობა და მისი ისტორია დღემდე არ ყოფილა სპეციალური შესწავლის საგანი, ამის გამო ამ საკითხზე ჩვენ აქ მოგვიხდება დაწერილებით შევჩერდეთ, განვიხილოთ ეს საკითხი მთელი მოცულობით.

*

პიტიახშობის ინსტიტუტი, როგორც ცნობილია, არსებობდა არა მხოლოდ ძეგლი იმერიაში, არამედ ახლო აღმოსავლეთის მთელ რიგ ქვეყნებში, მაგ — ერაში, აგრეთვე სომხეთშიაც.

ეკრძოდ იმერიაში პიტიახშობის ანსტიტუტს, როგორც ირკვევა, ხანგრძლივი ისტორია ჰქონია. პიტიახშობის ინსტიტუტი ჩვენ გვხვდება იმერიაში როგორც ანტიკურ ხანაში, ისე აღრეულ საშუალო საუკუნეებში.

რა ხელისუფლებას აღნიშნავდა პიტიახშობა.

სხვადასხვა ქვეყნებში და სხვადასხვა ეპოქაში ამ ხელისუფლებას, ცხადია, არ უნდა ჰქონოდა საკსებით ერთი და იგივე შინაარსი და, როგორც ირკვევა, არცა ჰქონია. მაგრამ ძირითადში მისი მნიშვნელობა მაინც ერთნაირი იყო: პიტიახში — ეს არის უმაღლესი ხელისუფალი მეფის შემდეგ, მოადგილე მეფისა რომელსამე პროვინციაში, მეფისნაცვალი, ვიცე-მეფე.

თუ რა წარმოშობასაა თვით სიტყვა „პიტიახში“, საბოლოოდ დადგენილად არ ითვლება. ეს სიტყვა ჩვენ გვხვდება:

1. ქართულში: პიტიახში.
2. ერანულში (ფალაურში): pths, bths.
3. სომხურში: („ბდეშხ“, „ბდეაშხ“).
4. ასურულში: pataxsa.
5. ბერძნულში (ნასესხებია): πιταξης, βιτάξης.
6. ლათინურში (აგრეთვე ნასესხები): vitaxa.

სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ სიტყვის სხვადასხვა ეტიმოლოგია იყო წარმოდგენილი, რომელთაგან აღვნიშნავთ აქ ზოგიერთს. პორნის დასკვნით, პროტოტიპი ამ სიტყვისა არის ძეგლ-სპარსული *pati-xsayatxiya—მეფე, (რასც შემდეგ უნდა მიეღო მნიშვნელობა: თანა-მეფე, მეფისნაცვალი, ანუ ვიცე-მეფე). კარსტი — სიტყვას „პიტიახში“ აკავშირებს სუმერულთან patesi, მაგრამ ყველაზე მართებულად და სწორად უნდა ჩაითვალოს ეტიმოლოგია ამ სიტყვისა, წარმოდგენილი აკად თ. კორშის მიერ, რომლის დასკვნით პროტოტიპი ამ სიტყვისა არის ირანული (ზენდ.) *bitya-xsaya—შემდგომი მეფისა, მეფის შემდგომ მეორე, რაც უდგება ამ ხელისუფლების თვით რეალურ შინაარსს.

*

გავეცნოთ ამის შემდეგ იშ ცნობებს, რომლებიც შენახულია პიტიახშობის ინსტიტუტის შესახებ იმერიაში — ანტიკურ ხანაში და აღრეულ საშუალო საუკუნეებში.

1. „პიტიახში“ და „ერისთავი“

როგორც ქართული წყაროების შესწავლიდან იჩკვევა, ძველ იბერიაში მე-
ფის შემდგომს საქვეყნოდ გამრიგე ხელისუფალს ჩქმევია: „პიტიახში“ და
„ერისთავი“.

„ერისთავი“ — ზოგადი ფართე მნიშვნელობის სახელწოდება ყოფილა. ეს
არის ზოგადი სახელწოდება პროვინციის მმართველისა. დამოუკიდებლად იმის-
გან, თუ რა მოცულობისა იყო ეს პროვინცია. ერისთავი ერქვა ცალკე პატარა
კუთხის მმართველს; ერისთავი ერქვა უფრო მოზრდილი ერთეულის, ცალკე
მხარის მმართველს; ამას გარდა სახელწოდება ერისთავი ზოგჯერ მიემართე-
ბოდა არა მხოლოდ ცალკე მხარის მმართველს, არამედ თვით მთელი იბერიის
მმართველსაც კი; მას შემდეგ აუც იბერიაში VI საუკუნეში მოისპონ მეფობა და
ხელისუფლების სათავეში ჩადგა ცალკე მხარეების მმართველთა („ერისთავ-
თა“) წრიდან გამოსული ხელისუფალი, ამ უკანასკნელს მიემართება შემდეგი
ტიტულები: 1. ერისთავთ-მთავარი; 2. ერის-მთავარი; 3 მთავარი; 4. ღიდი
ერისთავი; და აგრეთვე უბრალოდაც: „ერისთავი“. ასე, იბერიის მმართველი
VII—VIII საუკუნეთა: გუარამ, სტეფანოზ I, ადარნერსე I და სტეფანოზ II —
„ერისთავი“-ს ტიტულით მოიხსენებიან ძველ-ქართულ ქრონიკაში „მოქცევად
ქართლისად“.

რაკი, ამრიგად, „ერისთავი“ ასეთი ზოგადი მნიშვნელობის სახელწოდება
ყოფილა, და აღნიშნავდა საერთოდ საქვეყნოდ გამრიგე ხელისუფალს, ქვეყნის
მმართველს, მოუწედავად მასი რანგისა, ამიტომ შესაძლოა თვით პიტიახშიც
მოექსენებით იმავე „ერისთავის“ სახელწოდებით. და ამისი მაგალითები
ჩენებ მართლაც გვაქვს. ასე, ცნობილი მოღვაწე V საუკუნისა ვარსკენ პიტიახში
არშუშაძე, იმავე უპოქის — V საუკუნის — ძეგლში „მარტულობაა შუშანიკი-
სი“ — მოიხსენება მხოლოდ „პიტიახში“-ს ტიტულით, და აუც ერთხელ არ
ეწოდება მას „ერისთავი“. მაგრამ ერთ-გვიანდელ ტექსტში, რომელიც შეტანი-
ლით კუამშერის სახელით წარწერილ ქრონიკაში 876—912 წლებისა, ეს პირი,
ვარსკენ პიტიახში, „ერისთავი“-ს სახელწოდებით არის მოხსენებული¹.

მაგრამ ამავე დროს ძველი ქართული ტექსტებიდან სრულად გარკვევით
ჩანს აგრეთვე, რომ „პიტიახში“ არ იყო ჩვეულებრივი რიგითი ერისთავი, არა-
მედ ხელისუფალი უფრო მაღალი რანგისა, და ამ მხრივ პიტიახში დაპირის-
პირებულია კიდეც ჩვეულებრივ ერისთავთან.

ლეონტი მროველის თხზულებაში, რომელიც მე-8 საუკუნეს ეკუთვნის,
გამოყენებულია უფრო ძველი უპოქის ერთი ტექსტი, სადაც ვკითხულობთ:

„მეფემან სპარსთამან, მწუხარებითა შეკყრობილმან, მოუწოდა მთავართა
სოფლებისათა პიტიახშითა, და ერისთავთა სოფლებისათა, და ყო განზრახვა“².

არქაული უპოქის ქართულ სამწერლო ენაში სიტყვა „სოფელი“, როგორც
ცნობილია, აღნიშნავდა ცნებას „ქვეყანა“, და ეს ტექსტი შემდეგს გადმოგვ-
ცებს (ახალ-ქართულ თარგმანში):

„მეფემან სპარსთამან მოუწოდა ქვეყნის მთავრებს — პიტიახშებს, და
ქვეყნის ერისთავებს, და ჰყო განზრახვა“.

¹ ქართლის ცხოვრება, მარიამ-დედოფლისეული ვარიანტი, გვ. *404-405/188-189.

² ქართლის ცხოვრება, მარიამ-დედოფლისეული ვარიანტი, გვ. *171/44.

ამრიგად, აქ, როგორც ვხედავთ, დაბირისპირებულია, ერთი მხრით, ქვე-
უნის მთავარნი — პიტიახშინი, ხოლო მეორე მხრით — ქვეყნის ერისთავნი, რო-
გით მართველნი პროცენტებისა. განსხვავება პიტიახშია და რიგით ერისთავს
შორის, მაშასადამე, ის ყოფილა, რომ პიტიახში ყოფილა მთავარი, აღჭურვილი
ისეთი უფლებებით, რაც ჩვეულებრივ ერისთავს არ პქონდა მიწიჭებული.

აქ დასახელებული მეელ-ქართული ტექსტი ეხება ერანის მსოფლიოში არ-
სებულ ვითარებას. ხოლო ამავე დროს ქართული წყაროებიდან ისიც ირკვევა,
რომ საკუთრივ საქართველოშიაც მსგავსივე მდგომარეობა იყო: საქართველო-
შიაც პიტიახში აგრძეთვე ყოფილა მთავარი და არა ერისთავი ჩვეულებრივი გა-
გებით. VIII საუკუნის ერთ ქართულ მატიანეში, რომელიც ექსცერპტის სახით
არის ჩართული ჯუანშერისეულ ქრონიკაში, მოთხოვილია მურვან-ყრუს შემო-
სვლა საქართველოში (VIII საუკუნის 30-იან წლებში) და აქ აღნიშნულია
შემდეგი:

„მოიწია ဈმირა აგარიანი ქართლად, რომელსა ერქუა მურვან ყრუ, ძე მოჰ-
მადისი, რომელი წარმოევლინა ეშიმს ამირ-მუმნსა..., და ყოველნი მთავარნი-
პიტიახში, ნათესავნი ერისთავთა და წარჩინებულთანი, შეიმეორნეს კივკა-
სიად“¹.

ამ ძეგლშიაც პიტიახშინი და ერისთავნი მოიხსენებიან როგორც სხვადასხვა
რანგის ხელისუფალნი, და პიტიახშია შესახებ აღნიშნულია, რომ ისინი იყვნენ
მთავარნი.

პიტიახშიაც იმდენად მაღალი რანგის წოდება ყოფილა, რომ როდესაც:
პიტიახშიაბის ხელისუფლება საბოლოოდ მოისპონ საქართველოში, პიტიახშია
შთამომავალნი მაინც საგანგებოდ აღნიშნავდნენ, რომ ისინი არიან არა უბრა-
ლო ერისთავნი, არამედ „ნათესავით პიტიახშინი“ (—იხ. სამშვილდის წარწერა
778 წლისა).

2. პიტიახში — სეფე-წული

პიტიახში მაღლა იდგა ერისთავზე არა მხოლოდ როგორც მთავარის ხე-
ლისუფლებით აღჭურვილი, არამედ თავისი შთამომავლობითი მდგომარეობით.
პიტიახშები, როგორც ირკვევა, ინიშნებოდენ სამეფო გვარეულობიდან, ისინი
იყვნენ სამეფო გვარეულობის წევრნი, „სეფე-წული“.

ეს ირკვევა ძეელ-ქართული ძეგლიდან „მარტვლობად ევსტათი მცხეთე-
ლისაა“, რომელშიაც პიტიახში მოიხსენებულია როგორც „სეფე-წული“².

ამას გარდა ჩვენ ქვევით სპეციალურად ვეხებით ერთ ცნობას ანტიკური-
ხანისას, საიდანაც აგრძეთვე სრულიად უდავოდ დასტურდება, რომ პიტიახშე-
ბი სამეფო გვარეულობიდან ინიშნებოდნენ.

მაშასადამე, პიტიახშია „მთავრობა“-ს, როგორც ირკვევა, შთამომავლო-
ბითი საფუძველი პქონია. პიტიახშინი კერძოდ იმის გაშო ითვლებოდნენ არა

¹ ქართლის ცხოვრება, მარიამ-ღელოფლისეული ვარიანტი, გვ. *419/200.

² საქართველოს სამოთხე, გვ. 315.

უბრალო ერისთავებად, არამედ „მთავრებად“, რომ ისინი, განსხვავებით ჩვეულებრივ ერისთავთაგან, იყვნენ სამეფო გვარეულობის წევრნი, სეფე-წულნი.

3. რამდენი საპიტიაშო არსებობდა საქართველოში

ერანში, როგორც ცნობილია, ოთხი პიტიაშის თანამდებობა, ოთხი საპიტიაშში ერთეული არსებობდა (ასევე ანტიკური ხანის სომხეთშიაც, როგორც ეს სავარაუდებელია დაცული ცნობების მიხედვით, ოთხი ანალოგიური ერთეული უნდა არსებულიყო, ზოგიერთ ეპოქაში მათნც).

როგორი კითარება იყო ძველი იბერიაში, ამის შესახებ სრული ამომწურავი ცნობები არ მოგვეპოვება, მაგრამ არაა გამორიცხული, რომ იბერიაც ოთხ საპიტიაშში ერთეულად ყოფილიყო დანაწილებული.

თავისთვავად ეს დაყოფა ოთხ ერთეულად არ არის შემთხვევითი, იგი დაკავშირებული იყო სამხედრო ორგანიზაციისთან, ქვეყნის დანაწილებისთან ოთხ სამხედრო ოლქად. ამგვარი დაყოფა ოთხ სამხედრო ოლქად, როგორც ჩანს, უძველესი დროიდანვე მომღინაარეობს და სხვადასხვა სახით თვით პოლონ დრომდისაც შერჩა საქართველოში, სახელდობრი: მოწინავე ფრთა, მარჯვენა ფრთა, მარცხენა ფრთა და ცენტრი („მეფისა თანა მდგომი“).

თუ გავითვალისწინებთ ძველი იბერიის ტერიტორიულ მოხაზულობას, დაყოფას ბუნებრივ ტერიტორიულ ერთეულებად, და შევუფარდებთ ამას იმ ცნობებს, რომელიც ჩვენ ძველი იბერიის პიტიაშთა შესახებ მოგვეპოვება, საფიქრებელია, რომ ეს ოთხი საპიტიაშში ერთეულები უნდა ყოფილიყო:

1. საკუთრივ ქართლი ანუ შიდა-ქართლი („ზენა-სოფელი“), რეზიდენციით მცხეთა-არმაზში. — (ცენტრი).

2. ქვემო-ქართლი ანუ გოგარენი. — (მოწინავე ფრთა).

3. ქართლ-შესხეთის დასავლეთი სანპირო. — (მარჯვენა ფრთა).

4. კახეთი. — (მარცხენა ფრთა).

ჩვენ მართლაც მოგვეპოვება ცნობები ამ მხარეთა პიტიაშების შესახებ.

ა. საკუთრივ ქართლი ანუ შიდა-ქართლი („ზენა-სოფელი“)

რომ შიდა-ქართლში ანუ „ზენა-სოფელში“ ანტიკურ ხანაში ისხდნენ პიტიაშნი, რომელთა რეზიდენცია იყო არმაზი, ეს გამოიჩინა არმაზში აღმოჩენილი წარწერებიდან. არმაზელ პიტიაშთა შესახებ ჩვენ საგანგებოდ გვაქვს საუბარი ქვემოთ და აქ მათზე აღარ შეკრებდით.

ბ. ქვემო-ქართლი ანუ გოგარენი

პიტიაშების შესახებ, რომელნიც ისხდნენ ქვემო-ქართლში ანუ გოგარენ-ში, ცნობები დაცულია ქართულსა და სომხურს წყაროებში.

V საუკუნის ქართულ ძეგლში „მარტვლობა შუშანიკისი“, მოიხსენებიან ამ მხარის პიტიაშში: არშ-უშა პიტიაშში (V საუკუნის პირველი ნახევარი) და ვარსექენ პიტიაშში ძე არშ-უშასი (V საუკუნის მეორე ნახევარი).

ეგვევ პირნი მოიხსენებიან სომხურ წყაროებშიაც.

ქართულ ძეგლში — შუშანიკის მარტვლობაში — ამ პირთ ეწოდებათ მარტივად „პიტიახში“, მათი სრული ტიტულატურა მოხსენებული არაა. ხოლო სომხურ წყაროებში მათ ეწოდებათ:

- პიტიახში გუგარელთა („ბდეაშე გუგარაც, ბდეაშე გუგარაცოც“) ¹.
- პიტიახში ქართველთა („ბდეაშე ვრაც“) ².
- მთავარი ტაშირელთა („ტაშირი“ ერქვა ქვემო ქართლის ძირითად თემს) ³.

რეზიდენცია ქვემო-ქართლის პიტიახშებისა იყო გაჩიანი (ცურტავი), რომელიც მდებარეობდა მტკვრის პირას (როგორც ჩანს, ეხლანდელ ბორჩალოსა და ყაზახის პროვინციების მიჯნაზე). გარდა გაჩიან-ცურტავისა, ქვემო-ქართლის პიტიახშებს ჰქონიათ ფალკე საზაფხულო რეზიდენცია თრიალეთში, რომელსაც რემევია საპიტიახში ⁴. ქვემო-ქართლის პიტიახშების მეორე რეზიდენცია თრიალეთში, ჩანს, იყო აგრეთვე თრიალეთის განთქმული ციხე-სიმაგრე კლდე-კართანუ კლდე-კარნი (რომლის აღრინდელი პარალელური სახელწოდება, ჩანს, იყო „კარ-ქედი“ ანუ „კარ-ქედნი“. — იხ. ქვემოთ).

ქვემო-ქართლის პიტიახშების შტოს, გარდა ზემოთ დასახელებული V საუკუნეების მოღვაწეებისა — არშ-უშასი და ვარსკენისა, ეკუთვნობნენ აგრეთვე:

3. ბარცამ-უშა, ქართველი მთავარი, რომელიც მოხსენება ერეკლეს ლაშ-ქრობათა დროს, და რომელიც დაიღუპა ტფილისთან შრძოლაში 618 წელს ⁵.

4. უშა ქართველთა პიტიახში კარ-ქედისად (კარ-ქედელი). ამ უკანასკნელისაგან ჩვენს დრომდე მოღვაწეული პირადი სატვიფრავი ბეჭედი, რომელზედაც გამოსახულია თვით უშა პიტიახში, წარწერით:

Օնთა პათახენ ՚იმედო Կარჯებო

ე. ი. „უშა, პიტიახში ქართველთა (იბერთა), კარ-ქედისად (კარ-ქედთად)“ ⁶.

რომ ეს ორი პირი კვემო-ქართლის პიტიახშთა შტოს ეკუთვნობა, ამის მაჩვენებელია პირველ რიგში თვით ონომასტრიკონი, განმეორება ამ საგვარეულო სახლში მიღებული სახელისა უშა: ბარცამ-უშა, არშ-უშა და უშა.

ამას გარდა, ბარცამ-უშას სამოქმედო ასპარეზად სწორედ ქვემო-ქართლის სანაპიროა მოხსენებული (ტფილისის შემოგარე); ხოლო „უშა პიტიახში იბერთა (ქართველთა)“ — მოხსენება როგორც „კარ-ქედისად“ || კარ-ქედელი, რაც, ცხადია, აღნიშნავს პიტიახშის რეზიდენციას, და რა სახელითაც აქ, ჩანს, იგულისმება ქვემო-ქართლში, თრიალეთის ქედზე მდებარე განთქმული ციხე კლდეკარი“ (|| * „კარ-ქედი“).

1 ფაცისტოს ბიზანტიილი, კარი V, თავი 15. მოსე ხორენელი, წიგნი III, თავი 60.

2 ლაზიარე ფარბელი, კარი II, თავი 27, 29, 31, კარი III, თავი 62 (ტფილისის გამოცემა 1904 წ., გვ. 52, 55, 59, 110—111).

3 კორიუნი, იერუსალიმის გამოცემა, 1930 წ., გვ. 45.

4 თრიალეთის საპატიახში — ის პუნქტია, რომლის სანახებში, არქეოლოგიური გათხრების შედეგად, აღმოჩენილ იქმნა ხეოური კულტურის ძეგლები.

5 იხ. Theophanis Chronographia, I, 319.

6 იხ. Marquart, Eran. 169, Langlois, Collection 2, 167. ბეჭედი დაცულია პარიზის მუზეუმში (ანაბეჭდი სატვიფრავი ბეჭდისა, აღებული თვით ორიგინალიდან, ჩამოტანილია პარიზიდან აკად. ა. შანიძის მიერ. პატივცემულმა მეცნიერმა ეს ანაბეჭდი გადასცა საქართველოს სახელწიფო მუზეუმს).

ბარუამ-უშა, როგორც მოვიხსენეთ, VII საუკუნის დასაწყისის მოლვაწეა.

ჩაც შეეხება „უშა ქართველთა პიტიახში“ (კარ-ქედელი), მისი ცხოვრების დროის შესახებ პირდაპირი ცნობები არ მოგვეპოვება, მაგრამ საფიქრებელია, რომ იგი ანტიური, წინა-ქრისტიანული ხანის მოლვაწე უნდა იყოს!

დასასრულ, ყველაზე გვიანდელი წარმომადგენელი ქვემო-ქართლის პიტიახშითა სახლისა არიან სამშვილდის 778 წლის წარწერაში მოხსენებული ვარაზ-ბაკურ და იოანე. ამ დროს, VIII საუკუნის მეორე ნახევარში, პიტიახში ინსტიტუტი ქვემო-ქართლში უკვე მოსახლილი ყოფილა, მაგრამ წარწერის გამკეთებელს საჭიროდ მიაჩნია აღნიშნოს, რომ ვარაზბაკურ და იოანე არიან „ნათესავით პიტიახში“².

გ. ქართლ-მესხეთის დახავლეთი ხანაპირო:

სპერი-ტაო-კლარჯეთი

ქართლ-მესხეთის დახავლეთი სანაპირო, ჭოროხის ხეობა (სპერი, მიმდგომი თემებით) — ბაგრატიონთა საგვარეულო სამფლობელო. აღსანიშნავია, რომ ძველ-ქართულ წყაროში, რომელიც ქართველ ბაგრატიონთა სახლს ეხება, ბაგრატიონებს მიემართება სახელწოდება პიტიახში. როგორც ჩანს, ჭოროხის ხეობის ის ზონა, რომელიც იბერიის ფარგლებში შედიოდა, ცალკე საპიტიახშის წარმოადგენდა და აქ პიტიახშებად ბაგრატიონთა სახლი ყოფილა³.

იჩკვევა ამასთან ისიც, რომ დასავლეთის პიტიახშები — ხაგრატიონები, ისევე როგორც სხვა პიტიახშები, ყოფილან „სეფე-წულნი“, შტო ერთი და იმსავე ძველ-ქართული ფარხავაზიანთა დინასტიისა⁴.

1 ამ საგანზე სხვა ადგილას გვაქვს საუბარი.

2 ქვემო-ქართლის პიტიახშითა საკითხის განხილვისას ჩვენ აქ ამგზის არ ვეხებით კითხვას ორი პირის შესახებ: 1) არშ-უშა პიტიახში, რომელიც მოიხსენება VI საუკუნის 40-იან წლებში (ეკსტატი მცხეთელის მარტვლობაში); 2) არშ-უშა პატრიკი ქართველთა ერისთავი (—პიტიახში), რომელიც მოიხსენება V საუკუნის მეორე ნახევარში (ანაგ-ებამას წარწერაში ვარტანგ გორგასარის დროისა). საკითხი ამ ორი პირის შესახებ განხილული გვაქვს სხვა ადგილს.

3 VIII საუკუნის მატიანეში, რომელიც ექსცერტის სახით არის ჩართული ჯუანშერი-სეულ ქრინიაში, მოთხრობილია გადმოსახლება ქახეთ-ჰერეთში ბაგრატიონთა ერთი შტოს (ადარნარს „ბრძის“ ძმისწულებისა), მეცნ არჩილის დროს, VIII საუკუნის შუა წლებში. მეორე შტო ბაგრატიონთა გვარისა დარჩენილა ძველ სამფლობელოში — ჭოროხის ხეობაში. მემატიანე ბაგრატიონთა ამ ორი შტოის შესახებ შემდეგს მოვითხოვთ:

„მთს შესა პიტიახში ვინჩე (—იგულისხმება ჭოროხის ხეობაში დარჩენილი ბაგრატიონების შტო) არა შეეშვნეს კლარჯეთს სახ [ლ] აღ და წარვიდეს ნახევარნი მათგანი და შეიძყრეს კლდე ერთი ტაოს, რომელსა ურქუა კალმაზი და ალაშენეს ციხედ. ხოლო რომელი იგი მოვიდეს კახეთს არჩილის თანა (—იგულისხმება ქახეთ-ჰერეთში გამზოსახლებული ბაგრატიონები) — მისცა ერთა მათგანსა ცოლად ნათესავისაგან აბუსოსროსა.. და მიუბოდა წუქეთი ცინით კასრითურზ“ (იხ. მარიამ-დედოფლისეული ქართლის ცხოვრება, გვ. *432/211).

მმრიგად, VIII საუკუნის ამ ქართულ ძეგლში ბაგრატიონებს ეწოდება პიტიახში. ჭოროხის ხეობის ბაგრატიონთა შტოის ძირითადი სამკვიდრო, როგორც ცნობილია, იყო სპერი, მაგრამ საპიტიახში რეზიდენცია, ჩანს, ერთხანად ყოფილა არტანუჯი = „კლარჯეთის სახ [ლ]“⁵. აღსანიშნავა, რომ გრიგოლ პატრიკის ცხოვრების არაბულ ვერსიაშიც დასახელებულია არტანუჯის ბდებში = პიტიახში (იხ. გვ. 115, 3BO, XVI), ჩაც უღრის ქართულ წყაროში მოხსენებულ დასავლეთის ამ პიტიახშებს, რომელთა რეზიდენცია ყოფილა „კლარჯეთის სახ [ლ]“ — არტანუჯი.

4 იხ. ამის შესახებ ქვემოთ, დამატება I.

მეოთხე ერთეულის — აღმოსავლეთის (კახეთის მხარის) პიტიახშთა შესახებ თუმცა პირდაპირი ცნობები არ შენახულა, მაგრამ ძველ-ქართულ მატიანეში „მოქცევად ქართლისად“ მოიპოვება ერთი ჩვენება, რომელიც კახეთის პიტიახშებს უნდა გულისხმობდეს. სახელდობრ, მატიანის იმ უძველესს ნაწილში, სადაც აღწერილია ნინოს მისიონერული მოგზაურობა იბერიაში (IV საუკ.) — აღნიშნულია:

„და გარდავიდა ნინო დიდად კახეთად, და დადგა სანატრელი იგი ქველდაბას, და მოიყვანნა კახნი მთავარნი, ამათვე შეფეთა ნათესავნი, და მონათლნა¹.“

ამრიგად, „ღიღ-კახეთში“ ყოფილან „მთავარნი“, ამათვე მეფეთა (ე. ი. იბერიის მეფეთა) ნათესავნი, ანუ „სეფე-ჭულნი“ (ფარნავაზიანთა დროშინის ჭტო), ე. ი. მთავარნი იმავე წრისა, საიდანაც ინიშნებოდნენ პიტიახში².

4. არმაზელი პიტიახში — «შემდგომი შეფისა»

დავუბრუნდეთ ამის შემდეგ საკითხს საკუთრივ ქართლის (შიღა-ქართლის ანუ „ზენა-სოფლის“) პიტიახშების შესახებ, რომელთა რეზიდენცია იყო იბერიის ძელი დედაქალაქი არმაზი (მცხეთა-არმაზი).

იბერია, როგორც მოვიხსენეთ, დაყოფილი ყოფილა ცალკე საგანმგეო ერთეულებად — საერისთავოებად და საპიტიახშოებად, და საკეცყნოდ გმირიგე ხელისუფალნი ყოფილან — „მთავარნი“ ცალკე ქვეყნებისა — პიტიახში, ხოლო მათ შემდგომად „ერისთავნი“ — ცალკე მხარეების მხარეთველნი.

იბერიის სამეფოს ამ ხელისუფალთა — პიტიახშთა და ერისთავთა შორის პირველი ადგილი, ცხადია, უნდა სჭიროდა საკუთრივ ქართლის (შიღა-ქართლის) პიტიახში, რომელიც იჯდა თვით სამეფოს დედაქალაქში — მცხეთა-არმაზში.

და როგორც დასტურდება — ეს ასეც ყოფილა. ამის შესახებ მოიპოვება მეტად საყურადღებო ცნობა ძელ-ქართველი ისტორიკოსის ლეონტი მროველის თხზულებაში „ცხორება ქართველთა მეფეთა“, და რაც განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია, ეს ცნობა ძელ-ქართველი ისტორიკოსისა — ემთხვევა იმ ცნობას, რომელსაც გადმოგვცემს ანტიკური ხანის გეოგრაფიის სტრატონი.

ლეონტი მროველი, მოგვითხრობს რა იბერიის სახელმწიფო ორგანიზაციის შესახებ იბერიის პირველი მეფის ფარნავაზის დროს, აღნიშნავს, რომ მან დაპყო იბერია ცალკე საგანმგეო აღმინისტრაციულ ერთეულებად, რომელთა სათავეში დააღვინა ერისთავნი, „ხოლო ამათ ერისთავთა ქუეშე აღ-

1 იშ. მოქცევად ქართლისად, გვ. 718 (OP, II).

2 არა გამორიცხული, რომ კახეთის საპიტიახშის ინსტიტუტის ტრადიციის ერთგვარ გაგრძელებას წარმოადგენდა უფრო გვიან ხანაში წარმოშობილი ინსტიტუტი კახეთის „ქორეპისკოზებისა“ ანუ „ქორიკოზებისა“ („ქორეპისკოზი“) — ძველი გაგებით ნიშნავდა ქვეყნის მართველს. იგივე მნიშვნელობა აქვს სიტყვას ქორიკოზი).

გილთა და ოდგილთა განაჩინნა სპასალარნი და ათასის-თავენი. ესრეთ განაწესა ესე ყოველი ფარნავაზ მიმსგავსებულად სამეუფოსა სპარსთასა».

ხოლო მთელი ამ აღმინისტრაციული ორგანიზაციის სათავეში, ლეონტი მროველის ცნობით, იდგა ერთი პირი, რომელიც იყო უშუალო მეფის მოადგილე, «მთავარი», «შემდგომი» მეფისა. ლეონტი მროველი წერს:

„ხოლო ერთი დაადგინა სპასპეტად, და მისცა ტფილისითგან და არაგითგან ვიდრე ტისი-ქარამდე და ფარავანამდე, რომელ არს შიდა-ქართლი; და ესე სპასპეტი იყო შემდგომადვე... მეფისა, მთავრობით განაცემდის ყოველთა ერისთავთა ზედა“¹.

იმდროის, რომ უფრო წათლად გავითვალისწინოთ ამ ტექსტის მნიშვნელობა, თუ რას აღნიშნავდა „შემდგომობა“ მეფისა, დავასახელებთ აქ მეორე ძეველ-ქართულ ტექსტსაც. ეს შეორე ძეველ-ქართული ტექსტი („ცხორება და მოქალაქობა გრიგოლ პართელისა“) თუმცადა ესება არა საკუთრივ იძერის, არამედ ერანის (სპარსეთის) მსოფლიოს, მაგრამ ინტერესს წარმოადგენს იმდენად, რამდენადაც ძეველი იძერის სახელმწიფო, ლეონტი მროველის უწყების თანახმად, მოწყობილი იყო „მიმსგავსებულად სამეუფოსა სპარსთასა“.

ამ მეორე ძეგლში — გრიგოლ პართელის ცხოვრებაში — მოხსენებულია ანალოგიური ხელისუფლება სწორედ იმავე სახელწოდებით: «შემდგომობა და შეფისადა»², რაც აღნიშნავს ვიცე-მეფის თანამდებობას.

*

ამრიგად, ლეონტი მროველის ცნობის თანახმად, ის მთავარი, რომელიც განაცემდა საკუთრივ ქართლს ანუ შიდა-ქართლს (ე. ი. ქართლის პიტიაჭმი), რომლის რეზიდენცია იყო მცხეთა-არაში, ყოფილა არა მხოლოდ თავისი პროვინციის განმგებელი, არამედ ამავე დროს უშუალო მოადგილე მეფისა, ვა-ცე-მეფე, ანუ «შემდგომი» მეფისა, რომელიც «მთავრობით განაცემდის ყოველთა ერისთავთა ზედა».

გავეცნოთ ამას შემდეგ ერთ უაღრესად საყურადღებო ცნობას, რომელსაც გადმოგვცემს ანტიიური ხანის განთქმული გეოგრაფიოს სტრაბონი იძერის სახელმწიფოებრივი წყობილების შესახებ. სტრაბონი წერს, რომ იძერიაში სამეფო გვარეულობიდან —

«ირჩევენ მეფეებ მას, რომელიც უხუცესია სწოვანობით და გვარის საზით. [იმავე სამეფო გვარეულობიდან] ირჩევენ შემდგომს(მანავიდან) მეორე პირს მეფის შემდეგ, რომელიც არის მსაჯული და შეძლართ-მთავარი»³.

სტრაბონის ეს უწყება, როგორც ჭედავთ, ძირითადში ემთხვევა ქართული წყაროს ცნობას:

ა) იძერიაში, სტრაბონის ცნობით, არსებულა თანამდებობა მეფის «შემდგომი»-სა, მეორე პირისა მეფის შემდეგ. ეს არის იგივე «შემდგომი» მეფისა,

1 ქართლის ცხოვრება, მარიამ-დედოფლმეული ვარიანტი, გვ. *129-130/21.

2 თ. უორდანის გამოცემა (ქრონიკები, I, გვ. 23).

3 სტრაბონის გეოგრაფია, წიგნი XII, თავი III, 6.

რომელსაც მოიხსენებს ლეონტი მროველი, მთავარი შიდა-ქართლისა (=პიტი-ახში), რომელიც, ქართველი ისტორიკოსის ცნობით, „მთავრობით განაგებდის ყოველთა ერისთავთა ზედა“.

ბ) ლეონტი მროველის ცნობით — ეს ხელისუფალი „შემდგომი“ მეფისა (მთავარი შიდა-ქართლისა) — ამავე დროს იყო შეხდართმთავარი სამეფოსი („სპასპეტი“). სტრაბონის ცნობითაც იგივე შეორე პირი შეფის შემდეგ — არს მხედართმთავარი სამეფოსი. სტრაბონი ამასთან უმატებს ახალ ცნობას, რომ ეს ხელისუფალი ამავე დროს ყოფილა აგრეთვე სამეფოს უმღლესი მსაჯული.

გ) ქართული წყაროების ცნობით ეს ხელისუფალი «შემდგომი» მეფისა (=პიტიახში) — იყო სეფე-შული, ე. ი. სამეფო გვარეულობის წევრი. სტრაბონის ცნობითაც ეგვეგ ხელისუფალი — მეორე პირი მეფის შემდეგ — ინიშნებოდა სამეფო გვარეულობიდან.

ამრიგად, ჩვენ გვაქვს უაღრესად მნიშვნელოვანი დამთხვევა სტრაბონის ცნობებისა ქართული წყაროების ცნობებთან.

მაგრამ შესაძლოა ამაზე მეტიც აღინიშვნოს.

რას ნიშნავს თვით ეს ტერმინი სტრაბონის ტექსტისა: „ნერთერიც-„შემდგომი“ მეფისა. აქ ჩვენ გვაქვს არც მეტი, არც ნაკლები, ზუსტი განმარტებითი თარგმანი იბერიის სახელმსუფლო ტერმინისა „პიტიახში“.

პიტიახშობის ინსტიტუტი საქართველოში, როგორც ირკვევა, ირანული-დან არის შეთვისებული. ხოლო თვით სახელწოდება პიტიახში, როგორც ეს საფუძვლიანად განმარტა აკადემიკოსმა თ. კორშმა, მომდინარეობს ირანული-დან (ზენდ.): bitya-xgaya, რაც ნიშნავს: მეორე მეფის შემდეგ ანუ „შემდგომი მეფისა“.

ამრიგად, სტრაბონის ტექსტის „ნერთერიც“ — „შემდგომი“ მეფისა თარგმანის სახით გადმოვცემს იბერიის სახელმსუფლო სახელწოდებას: „პიტიახში“.

5. არმაზის პიტიახშთა აღზევების ხანა

I—II საუკუნეები ჩვენი წელთაღრიცხვისა («ორმეფობა» იბერიაში)

პიტიახშობის ინსტიტუტის ისტორიის დანარჩენ საკითხებს, კერძოდ, ქრონოლოგიის საკითხს, თუ რა დრომდე გასტანა პიტიახშობის ინსტიტუტმა იბერიის სხვადასხვა პროცენტიციებში, აგრეთვე საკითხს, თუ რა ევოლუცია განიცილა ამ ინსტიტუტმა შემდგომ პიტიახში, ადრეულ საშუალ საუკუნეებში, — ჩვენ აქ ამგზის აღარ ვეხებით, ამის შესახებ სხვა ადგილას გვექნება საუბარი.

აქ კი შევტერდებით მხოლოდ ზოგიერთ კითხვაზე, რაც უშუალოდ დაკავშირებულია ამ წერილის საგანთან და რაც ეხება ზოგიერთ მხარეს არმაზელ პიტიახშთა ისტორიისას ანტიკურ ხანაში.

შევაჯამოთ ჯერ ის დასკვნები, რომელიც მივიღეთ წარმოდგენილი მიმოხილვის შედეგად.

წარმოდგენილი მიმოხილვიდან, მაშასადამე, დადგენილად შეიძლება ჩაითვალოს შემდეგი:

1. ძველი იბერიის საქვეყნოდ გამრიგე ხელისუფალთა (პიტიახშთა და ერის-თავთა შორის) პირველი ადგილი ეჭირა საკუთრივ ქართლის (ე. ი. შიდა-ქართ-

ლის) პიტიახში, რომლის რეზიდენცია იყო არმაზი. ეს ჸელისუფალი ყოფილა მეფის უშუალო მოაღვილე, ვიცე-მეფე, «შემდგომი მეფისა», რომელიც «მთავრობით განაგებდის ყოველთა ერისთავთა ზედა».

2. ეს ჸელისუფალი — არმაზელი პიტიახში — ამავე დროს ყოფილა «სპას-პეტი», ე. ი. მთავარსარდალი სახელმწიფოს და უმაღლესი მსაჯული.

3. ეს ჸელისუფალი, არმაზელი პიტიახში, ინიშნებოდა სამეფო გვარეულობიდან.

4. პიტიახშობის ინსტიტუტი არმაზი, როგორც ირკვევა, არ იყო ზანმოქლე მოვლენა, არამედ მას საუკუნეებით განმტკიცებული ტრადიცია ჰქონია. სტრაბონის ცნობის მიხედვით, ეს ინსტიტუტი არსებულა ყოველ შემთხვევაში I საუკუნეში ჩვენს ერამდე. ხოლო თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემობას, რომ სტრაბონის ცნობები, როგორც ეს აღნიშნულია სამეცნიერო ლიტერატურაში, უმთავრესად გადმოგცემს იმ ვითარებას, რომელიც არსებობდა იბერიაში უფრო ადრინდელ ხანაში, III—I საუკუნეებში ჩვენი წელთაღრიცხვის უწინარეს, მაშინ ჩვენ ვლებულობთ სრულ დამთხვევას სტრაბონის ცნობისას ძველი ქართველი ისტორიკოსის ლეონტი მროველის ცნობისთან; ამ უკანასკნელის ჩვენებით, ეს ინსტიტუტი მეფის მოაღვილისა, მეფის «შემდგომისა», რომელიც «მთავრობით განაგებდის ყოველთა ერისთავთა ზედა», განწესებული იყო იბერიის სამეფოში დიაღოხების ეპოქაში, იმ ხანაში, როდესაც ალექსანდრე მაკელონელის იმპერიის დაშლის შემდეგ ჩამოყალიბდა იბერიის ახალი სამეფო (ფარნავაზიანთა დინასტიით ჸელისუფლების სათავეში) — III საუკუნეში ჩვენს ერამდე.

ამრიგად, ძველი ქართველი ისტორიკოსის ლეონტი მროველის ცნობა, რომელიც ძირითადში ემთხვევა სტრაბონის ცნობას, ჩანს, მომდინარეობს რომელიღაც უძველესი და საქმის ვითარებაში კარგად ორიენტირებული საისტორიო წყაროდან.

5. თუ პიტიახშობის ინსტიტუტის არსებობა არმაზი უძველეს ხანამდე უწევს, მეორე მხრით ისიც ირკვევა, რომ პიტიახშობის ინსტიტუტის არსებობა არმაზი გაგრძელებულა ყოველ შემთხვევაში III—IV საუკუნეებამდე ჩვენი წელთაღრიცხვისა. ეს დაადასტურა მცხეთა-არმაზის არქეოლოგიური გათხრების შედეგებმა!

ამრიგად, პიტიახშობის ინსტიტუტის არსებობა არმაზი გაგრძელებულა ყოველ შემთხვევაში ხუთექვს საუკუნეზე მეტი ხანი, III—I საუკუნეებიდან ჩვენი წელთაღრიცხვის უწინარეს, ვიდრე საშუალო საუკუნეთა დასწყისამდე.

*

ასეთი ზანგრძლივი დროის მანძილზე არმაზელ პიტიახშთა ჸელისუფლება, საფიქრებელია, არ იყო ყოველთვის ერთნაირი მნიშვნელობისა, ზოგჯერ პიტიახშობის ინსტიტუტს, ცხადია, მეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდა, ზოგჯერ — ნაკლები.

1 არმაზელ პიტიახშთა ინსტიტუტი, შეცვლილი სახით, არსებობდა თვით VII საუკუნემდე ამის შესახებ სხვა ადგილს გვევნება საუბარი.

ზოგიერთ ჩვენებათა შიხედვით, არმაზელ პიტიახშთა ინსტიტუტის მნიშვნელობის განსაკუთრებული გაძლიერება, მომხდარა ჩვენი წელთაღრიცხვის I—II საუკუნეებში, და იგი, ჩანს, შემდეგ გარემოებასთან იყო დაკავშირებული.

ჩვენი წელთაღრიცხვის I—II საუკუნეთა მიჯნაზე, როგორც თქვევა, მოხდა სრულიად იბერიის მეფის რეზიდენციის გადატანა არმაზიდან მცხეთაში.

მცხეთა-არმაზი ეს ერთი ქალაქი იყო თავიდანვე, რომლისაგან წარმოიშვა ორმაგი ქალაქი, რომელსაც გაჰყოფდა მტკვარი.

ისტორია მცხეთა-არმაზისა, წყაროების ჩვენების თანახმად, ასე წარმოგვიდგება.

ძველი იბერიის დედაქალაქი, რეზიდენცია სრულიად იბერიის მეფებისა, თავდაპირველად გაშენებული იყო მტკვრის სამხრეთ ნაპირზე. მეფის ამ სამხრეთ რეზიდენციას თავდაპირველად რქმევია მცხეთა (უფრო ვინან ამ სამხრეთ ქალაქს უწოდებდნენ „ძველ მცხეთა“-ს, გასარჩევად ახალი მცხეთისაგან, რომელიც შემდეგ მტკვრის ჩრდილოეთით გაშენდა).

ეს სამხრეთი ქალაქი მცხეთა (ძველ მცხეთა) უძველეს სანაშივე ატარებდა აგრეთვე შემდეგ სახელებსაც: „ქართლი „და „არმაზი“.

თუ რა წარმოშობისაა ეს სამმაგი სახელი სამხრეთი ქალაქისა მცხეთა — ქართლი — არმაზი, ამაზე ჩვენ აქ შეგვიძლია არ შევჩერდეთ. აღვნიშვნავთ მხოლოდ, რომ, ქართული წყაროების ჩვენებით, ამ სახრეთ ქალაქს დარქმევია „არმაზი“ იმის გამო, რომ აქ იყო ცენტრი ღვთაება „არმაზი“-ს კულტისა.

ამ სამმაგი სახელიდან „მცხეთა — ქართლი — არმაზი“ ამ სამხრეთ ქალაქს საბოლოოდ შერჩა მესამე სახელი „არმაზი“, და ჩვენც ამ სამხრეთ ქალაქს არმაზის სახელით მოვიხსენებთ.

ქართული წყაროების ჩვენების თანახმად („მოქცევა ქართლისაც“, I საუკუნეში ჩვენს ერამდე დაწყო მშენებლობა ახალი ქალაქისა, სახელდობრ, ჩრდილოეთი ქალაქისა, რომელიც უკვე მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარეობდა. ეს არის შემდეგდროინდელი „მცხეთა“ (ახალი მცხეთა).

ამრიგად, იბერიის დედაქალაქმა ამ ახალი ქალაქის გაშენების შემდეგ ორმაგი ქალაქის სახე მიიღო, იგი ორმაგ ქალაქად იქცა: 1) მტკვრის სამხრეთით მდებარეობდა ძველი ქალაქი, რომელსაც შერჩა სახელწოდება „არმაზი“; 2) ხოლო მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარეობდა ახალი ქალაქი, რომელსაც დაერქვა მცხეთა (ე. ი. ახალი მცხეთა).

სრულიად იბერიის მეფეთა რეზიდენცია, როგორც აღვნიშვნეთ, თავდაპირველად იყო ძველ სამხრეთ ქალაქში (ე. ი. არმაზში), ხოლო შემდეგ რეზიდენცია გადატანილ იქმნა ახალ ჩრდილოეთ ქალაქში (ე. ი. მცხეთაში).

ქართული წყაროების ჩვენების თანახმად, რეზიდენციის გადატანა მომხდარა I საუკუნის მეორე ნახევარში ჩვენი წელთაღრიცხვისა. ეს თარიღი, რომელიც წარმოდგენილია ძველ-ქართულ ქართველ წყაროებში, როგორც ჩანს, სინამდვი-

ლეს შეეფერება (ყოველ შემთხვევაში I საუკუნეში ჩვენს ერამდე, პომპეუსის ლაშქრობათა დროს, სრულიად ბეჭეთა რეზიდენცია ჯერ კიდევ ძველი სამხრეთი ქალაქი „არმაზი“ იყო).

მას შემდეგ, რაც სრულიად იბერიის მეფეთა რეზიდენცია გადატანილ იქნა მცხეთაში, ძველი მეფეთა საჭდომი — არმაზი რჩება პიტიახშების ერთადერთ რეზიდენციად.

ამ რიგად, არმაზის პიტიახშები, უფრო გვიანდელი ხანის გამოთქმა რომ გავიმეოროთ, არიან „მჯდომნი მეფეთა აღგილსა“.

ამ გარემოებას, რომ პიტიახშები გახდნენ ერთადერთი მჩბებანებელნა იბერიის ძველ დედაქალაქ არმაზში, რომელიც ამავე დროს მთავარი ცენტრო იყო ნაციონალური კულტისა, ცხადია, ხელი უნდა შეეწყო პიტიახშების ხელი-სუფლების ამაღლებისათვის. და, როგორც იჩქვევა, ეს ასეც მომხდარა.

ალსანიშნავია, რომ ძველი ქართული სასტორიო ქრონიკების ცნობით, სწორედ ამ ხანიდან, I საუკუნის მეორე ნახევრიდან, როდესაც მეფეთა რეზი-დენცია გადატანილ იქნა მცხეთაში, — „მეფობაა ორად გაიყო და ორი მეფენი დასხვდეს იმიერ და ამიერ“ (ე. ი. მცხეთასა და არმაზში).

ქართული ქრონიკები, როგორც ვნახეთ, იძლევა ასეთ სიას „იმიერი“ და „ამიერი“ მეფეებისას I საუკუნის მეორე ნახევრიდან — II საუკუნის ნახევ-რამდე:

„იმიერი“ მეფენი:

- XV. ქართამი
- XVI. ფარსმანი
- XVII. [ფ] არ [ნ] უკი
- XVIII. აზაქმპი
- XIX. ფარსმან ქველი
- XX. 〈...〉როკი

„ამიერი“ თანა-მეფენი:

- XV-ა. ბარაცმანი (ბარცმი)
- XVII-ა. ქათსი
- XVIII-ა. ა[რ] მაზაერი (არმაზელი)
- XVIII-ა. [ა] დერუკი
- XIX-ა. ფარსმან-ავაზი (ფარნავაზი)
- XX-ა. მირდატი

როგორ უნდა გავიგოთ ეს ცნობა ქართული მატიანეებისა „იმიერი“ და „ამიერი“ მეფეების შესახებ?

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ თვით თანამედროვე ანტიკური ხანის ბერძნულ-რომაული სასტორიო წყაროების ცნობათა მიხედვით ჩვენი წელთაღრი-ცხვის I—II საუკუნეებში იბერია ერთ მთლიან სამეფოს წარმოადგენდა, აქ არ ჰქონდა ადგილი თვით სამეფოს ორად გაყოფას.

მაშ როგორ უნდა აეხსნათ ეს ცნობა ქართული ქრონიკებისა ორმეფობის შესახებ? საიდან დაიბადა, რა გზით წარმოიშვა ასეთი შეხედულება ძველ-ქართველ მემატიანეებისა? არის აქ ანაქრონისტული ზარიათის ჩვენება? რო-გორც ჩანს, არა.

ს. გორგაძემ გამოთქვა მოსაზრება, რომ ეს ორმაგი სია, წარმოდგენილი

ქართულ ქრონიკებში, არის სიმ არა მიმღებდ იბერიის მეფეებისა, არამედ პარალელურ სიაში მოცემულია ჩამოთვლა იმერეთის სამეფოთ იმ უმაღლეს ხელისუფალთა, რომელიც, სტრაბონის ცნობით, იყვნენ „მემდომინი“ მეფისა (ე. ი. პიტიახშები). სახელდობრ, ს. გორგაძე დასაკვნიდა, რომ პირველ სიაში მოხსენებული პირი („ამიერი“ მეფენი: ქართამი, ფარსმანი, ფარნუქ) მასპი, ფარსმან ქველი და <...> როვი) არიან მეფენი სრულიად იბერიისა; ხოლო მეორე სიაში მოხსენებული პირი („ამიერი“ მეფენი: ბარაცმანი||ბარცომი, კაოსი, არმაზაერი, ადერუქი, ფარსმან-ავაზი და მარდატი) არიან არა საკუთრივ მეფეები, არამედ ის მეორე პირი სახელმწიფოს, რომელზედაც მოვითხოობს სტრაბონი¹.

როდესაც ს. გორგაძემ გამოთქვა ეს მოსაზრება, ამ დროს ჯერ კიდევ არ მოიპოვებოდა სათანადო სრული ცნობები პიტიახშობის ინსტიტუტის შესახებ ქველ იბერიაში, მაგრამ ძირითადში ს. გორგაძემ სწორად ამოიცნო საქმის ვითარება. წყაროების ანალიზი ამართლებს განსვენებული მკვლევარის მიერ გამოთქმულ შესხედულებას.

პირველი სია, როგორც ირკვევა, წარმოადგენს სრულიად იბერიის მეფეთა სიას. ს. გორგაძეს, მის დროს არსებული მასალების მიხედვით, შესაძლებლობა ჰქონდა ეს აღნიშვნა მხოლოდ ერთი მეფის — ფარსმან ქველის — მიმართ. ხოლო ახალი მასალების მიხედვით ეს დასტურდება ოთხი მეფის მიმართ: ქართამი, ფარსმანი (II), [ფ]არ[ნ]უქი და ფარსმან (III) ქველი.

ამავე დროს ისიც ირკვევა, რომ მეორე სია შეიცავს იბერიის ვიცე-მეფეების, არმაზელი პიტიახშების სიას.

შევაჯამოთ აქ ის ჩვენებანი, რომელთაც იძლევა აქ აღძრული საკითხის გამო საისტორიო წყაროები, პირველ რიგში მცხეთა-არმაზის ახლად აღმოჩენილი წარწერები.

XV-ა. ბარცომი (=ბერცუმი) არმაზელი პიტიახში = „ამიერი“ თანა-მეფე.

საკითხი ამ პირის შესახებ უკვე გამნილული გვქონდა. როგორც გამოიჩინა, თანამედროვე წარწერა ანტიკური ხანის ძეგლისა (ბერცუმ პიტიახშისეული ლანგარისა) — ერთი მხრით, ხოლო ქართული მატიანებისა — მეორე მხრით, იძლევა შემდეგს შესხედრას ერთსა და იმავე ქრონოლოგიურს რკალში, 70—96 წლების ფარგლებში:

ქართული მატიანების ცნობა:

„ამიერი“ მეფე: ქართამი

„ამიერი“ თანა-მეფე: ბარცომი

წარწერების ცნობა:

სრულიად იბერიის მეფე: ფლავიოს დადე — ქართამი

არამაზელი პიტიახში: ბერცუმი (ქართამის-ძე)

იხ. ამ საგანზე ზემოთ, გვ. 534 — 536.

XVI-ბ. კაოს = პუბლიკი-აგრიპა არმაზელი პიტიახში = „ამიერი“ თანა-შეფე.

1 იხ. წერილები საქართველოს ისტორიიდან (ძველი საქართველო, I, 1909 წ., ნომ. II, გვ. 66—68).

მცხეთა-არმაზში აღმოჩენილი სერაფიტის სტელის წარწერაში, როგორც
სრულიად შემდევრული გვქონდა, მოიხსენება იძერის თრი მეფე, რომლებიც მეფობდნენ
შემდევრი თანამიმდევრობით: 1. ფარსმანი და 2. სე-ფარნუგი. წარწერილან
ირკვევა აგერთვე, რომ მეფე ფარსმანის დროს არმაზელ პიტიაზშიც ყოფილა
პუპლიკი-აგრიპა (სე-ფარნუგის დროინდელი პიტიაზში მოხსენებული არა).

შევადაროთ ეს ნუსხა ქართულ მატიანეთა მეფეთა სიის სათანადო წარწერა:

სერაფიტის ძეგლი:		ქართული მატიანები:
სრულიად იძერის მეფენი:	არმაზელი პიტიაზ- მეფენი:	"იძერი მეფენი": "ამიერი" თანა-შე- უენი:
ფარსმანი სე-ფარნუგი	პუპლიკი-აგრიპა (მოხსენებული არა)	XVI ფარსმანი XVII ფარნუგი

როგორც ვხედავთ, ამ შემთხვევაშიც „იძერი“ მეფები — არიან სრუ-
ლიად იძერის მეფეები: მატიანები მოხსენებული XVI მეფე ფარსმანი — ეს
არის იგივე წარწერაში მოხსენებული მეფე ფარსმანი; ხოლო XVII მეფე
[ფ]არნუგი — არის იგივე სე-ფარნუგი.

განვიხილოთ ამის შემდეგ საკითხი მესამე პირისა: კაოს = პუპლიკი-აგრიპა.
აქ ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ ქართულ მატიანებში მოხსე-
ნებული ფარსმანის თანამმართველი („ამიერი“ თანა-მეფე) ატარებს რომაულ
სახელს: კაოს (Caius). ხოლო სერაფიტის ძეგლის წარწერაშიც ფარსმანის
თანამმართველი (არმაზელი პიტიაზში) აგრეთვე რომაული ზეღწოდებით მო-
იხსენება: პუპლიკი აგრიპა (Puplicius Agrippa).

ამრიგად, რომ აქ ერთი და იგივე პირი იგულისხმება, ამაზე მიგვითითებს
არა მხოლოდ დამთხვევა წარწერის ცნობებისა მეფეთა სიასთან, დამთხვევა
ქრონოლოგიური თანრიგისა და თანამმართველობისა, არამედ თვით ის გარე-
მოებაც, რომ ეს პირი ლათინურ სახელ-წოდებულობას ატარებდა.

ხოლო რით აიხსნება, რომ ერთ შემთხვევაში (ქართულ წყაროში) ერთი
სახელია მოხსენებული (კაოს), ხოლო მეორე შემთხვევაში (სერაფიტის სტე-
ლის წარწერაში) სხვა ლათინური წოდებულობაა აღნიშნული (პუპლიკი
აგრიპა).

ამის გასაგებად საჭიროა მოვიგონოთ, რომ ლათინური სახელწოდებანი, რო-
გორც ცნობილია, სრული სახით — სამი სახელისაგან შედგებოდა, მაგალი-
თად:

Marcus Tullius Cicero = მარკუს ტულიუს ციცერონ.

ამ სამი სახელიდან პირველი (მარკუს) არის პირადი სახელი, ხოლო მეორე
და მესამე — საგვარეულო სახელებია (სახელდობრ — მეორე სახელი, ტულიუს) —
ეს არის ტომობრივ-საგვარეულო სახელი, ხოლო მესამე — ციცერო — ოჯახის
საგვარეულო სახელი).

როდესაც სრულ ზეღწოდებას ზმარობდნენ — მაშინ მოიხსენებოდა სამივე
სახელწოდება (მარკუს ტულიუს ციცერო). მაგრამ მიღებული იყო ისიც, რომ
სახელწოდებულობას შემოკლებითაც ზმარობდნენ, მოიხსენებდნენ მარტი პი-
რად სახელს (მარკუს) ან საგვარეულო სახელწოდებას (ტულიუს ციცერო),
ანდა მარტი ერთ საგვარეულო ზეღწოდებასაც (ციცერო).

სერაფიტის სტელის წარწერაში ეს უკანასკნელი შემთხვევა გვაქვს. რომაული ონომასტიკონის განხილვა აღმატურებს, რომ წოდებულება „პუპლიკი აგრიპა“ ეს არის არა პირადი სახელი (praenomen), არამედ საგვარეულო სახელშოდება.

ამრიგად, სერაფიტის სტელის წარწერაში პუპლიკი-აგრიპას პირადი სახელი (praenomen) აღნიშნული არაა.

რა ერქვა ამ პირს?

მაგრამ ჯერ იმის შესახებ, თუ რა გზით, რა შემთხვევისა გამო უნდა მიეღო ქართველ პიტიახში ეს რომაული საგვარეულო სახელშოდება: პუპლიკი-აგრიპა.

როგორც ცნობილია, იმ ეპოქაში, რომელიც აქ ჩვენი განხილვის საგანს შეადგენს, როდესაც რომის გავლენა ვრცელდებოდა ახლო აღმოსავლეთშე, ხშირი შემთხვევა, როდესაც აღმოსავლეთის დინასტები ღებულობენ საპატიო სახელშოდების სახით რომის გვარეულობათა სახელშოდებებს.

ასე, მაგალითად, ჰეროდიანთა დინასტიის წარმომადგენელი, რომლებიც მეფობდნენ პალესტინაში (და რომლის ოჯახის წევრები მეფობდნენ აგრეთვე სომხეთშიაც და წინა აზიის სხვა სამფლობელოებში) — ატარებდნენ საგვარეულო ზედწოდებას Jupilius (იულიუს), იმის გამო, რომ ამ დინასტიის ერთ-ერთმა წარმომადგენელმა პირველად მიიღო რომის მოქალაქის უფლება იულიუს კეისრისაგან.

ასევე ქართველ პიტიახშიაც, ცხადია, მიუღია ეს საგვარეულო სახელშოდება „პუპლიკი-აგრიპა“ ანალოგიური შემთხვევისა გამო.

დავუბრუნდეთ ამის შემდეგ ამ პიტიახშის სახელის საკითხს.

სერაფიტის ძეგლის წარწერაში, როგორც მოვთხესენთ, ამ პიტიახშის შხოლოდ საპატიო საგვარეულო ზედწოდებაა მოხსენებული (პუპლიკი-აგრიპა); ხოლო რაც შეეხება ამ პიტიახშის პირად სახელს (praenomen) — იგი წარწერაში აღნიშნული არაა.

ამავე დროს ქართულ მატიანებში, როგორც ვნახეთ, ეგვევ პირი (ე. ი. ფარსმან მეფის თანამმართველი პიტიახში=„ამიერი“ თანა-მეფე) მოიხსენება სახელით: „კაოს“. ეს სახელი „კაოს“, როგორც ირკვევა, არის პირადი სახელი (praenomen) ამ პიტიახშისა.

აქ დამატებით საჭიროა ზაზი გავუსვათ შემდეგს ორ გარემოებას:

1. სახელი „კაოს“, როგორც აღვნიშნეთ, ეს არის იგივე რომაული სახელი Caius. და ბუნებრივია, რომ ეს ქართველი პიტიახში, რომელსაც რომაული საგვარეულო ზედწოდება მიუღია, პირად სახელსაც (praenomen) აგრეთვე რომაულს ატარებდა: კაოს — Caius.

2. ამასთან თვით ეს სახელი კაოს — Caius, ჩანს, შემთხვევით არ ყოფილა მიღებული ქართველი პიტიახშის მიერ. რომაულ წყაროებში ცნობილია ექვსი შემთხვევა, როდესაც ჩვენ გვხვდება საგვარეულო ზედწოდება „პუპლიკი“, ხოლო აქედან ოთხ შემთხვევაში ამ გვარეულობის წარმომადგენელი ატარებენ სწორედ ამ პირად სახელს (praenomen-ს): Caius, ე. ი. კაოს.

ასეთია ის ჩვენებანი, რომელთაც იძლევა აქ აღმრული საკითხის გამო წყაროების განხილვა.

უოველივე იმის მიხედვით, რაც ზემოთ იყო აღნიშნული, სრული სახელ-ჭოდება ამ ქართველი პიტიახშისა, როგორც იჩვევა, ყოფილა:
კაის პუპლიკი აგრიპა (Caius Puplicius Agrippa).

*
XVII-ბ. არმაზაერი — „ამიერი“ თანა-მეფე — არმაზელი პიტიახში.

სერაფიტის სტელის წარწერაში, როგორც აღნიშნული გვქონდა, მოხსენებული არაა, თუ ვინ იყო სრულიად იბერიის მეფის ხსე-ფარნუგის დროს არმაზელ პიტიახშად. ხოლო ქართულ მატიანეგბში სრულიად იბერიის მეფის (= „ამიერი“ მეფის) ფარნუკის=ხსე-ფარნუგის დროს დასახელებულია ფარნუკის თანამმართველი — „ამიერი“ თანა-მეფე, სახელწოდებით: არმაზაერი — არმაზელი.

რაკი სხვა „ამიერი“ თანა-მეფენი — ბარცოში და კაოსი (კაოს პუპლიკი ავ-რიპა) ყოფილან, როგორც გამოირკვა, არმაზელი პიტიახშები, ამის მიხედვით ეს მესამე პირიც არმაზელ პიტიახშად უნდა ვიცნოთ. და რომ ეს ასეა, ამის მაჩვენებელია თვით სახელწოდება (ზედწოდება) ამ მესამე პირისა არმაზაერი, — არმაზელი, რამდენადაც პიტიახშითა რეზიდენცია არმაზი იყო.

*

XIX ფარსმან-ავაზ || ფარნავაზ — „ამიერი“ თანა-მეფე — არმაზელი პიტიახში.

რომ „ამიერი“ თანა-მეფენი იყვნენ პიტიახშები, ამის შესახებ დაცულია აგრძელებული უაღრესად მნიშვნელოვანი წევნება ქართულ მატიანეთა არსებულ რედაქციებში; იგი ეხება XIX-ა „ამიერ“ თანა-მეფეს: ფარსმან-ავაზ || ფარნავაზ.

ეს პირი, ქართულ მატიანეთა ცნობით, იყო თანამმართველი სრულიად იბერიის მეფის ფარსმან ქველისა.

აქ აღსანიშნავია, რომ როდესაც „მოქცევად ქართლისად“-ს მატიანეში ეს პირი (ფარსმან-ავაზ || ფარნავაზ) მოხსენება როგორც „ამიერი“ თანა-მეფე, ლეონტი მროველის თხზულებაში ამ პირს ეწოდება არა „ამიერი“ თანა-მეფე, არამედ „სპასპეტი“, ე. ი. იგი ყოფილა პიტიახში (აქ ჩვენ გვაქვს დამთხვევა სტრაბონის ცნობასთან, რომლის უწყების თანახმად არმაზელი პიტიახში იყო „საასპეტი“ — უმაღლესი მხედართმთავარი იბერიის სამეფოსი).

ჩვენ ამაზე დავასრულებთ გამხილვას ამ ორმაგი სიისას, რომელიც წარმოდგნილია ქართულ მატიანებში. იჩვევა, მაშასადამე, რომ ამ ორმაგ სიაში ჩვენ გვაქვს ჩამოთვლა სრულიად იბერიის მეფეებისა, ერთი მხრით, და არმაზელი პიტიახშებისა, მეორე მხრით. პირველი სია — „იმიერი“ მეფეებისა შეიცავს სრულიად იბერიის მეფეთა სიას, ხოლო მეორე სია — „ამიერი“ თანა-მეფეებისა შეიცავს არმაზელი პიტიახშების სიას.

*

დასასრულ, აქ საჭიროა შევჩერდეთ კიდევ ერთ კითხვაზე, საქმის ვითარების უფრო სრულად გათვალისწინების მიზნით.

ის გარემოება, რომ ქართული ნაციონალური საისტორიო წყაროები არ-მაზელ პიტიახშებს მიაკუთვნებენ ტიტულს „მეფე“ („მმთვრი“ თანა-მეფე) მხოლოდ გარკვეული ეპოქისათვის, I საუკუნის უკანასკნელი შესამედიდან ვიღრე II საუკუნის ნახევრამდე, ჩანს, არ არის შემთხვევითი მოვლენა, არამედ უჩვენებს პიტიახშების ხელისუფლების აღზევებას ამ ხანაში.

ეს არის სწორედ ის ეპოქა, როდესაც, როგორც მოხსენებული გვქონდა, სრულიად იბერიის მეფეთა რეზიდენცია გადატანილ იქნა მცხეთაში, ხოლო არმაზი, სახელმწიფოს ძევლი დედაქალაქი, გადაიქცა პიტიახშების ერთადერთ რეზიდენციად. პიტიახშებმა, რომლებიც იჯდნენ სამეფოს ძევლ რეზიდენციაში — არმაზში, და რომლებიც, ამრიგად, იყვნენ „მეფეთა ადგილს მჯდომნი“, ჩანს, ფართე უფლებები მოიპოვეს როგორც სრულიად იბერიის მეფის მოადგილეებმა.

არმაზელი პიტიახშების ხელისუფლების აღზევებას, ჩანს, ხელი შეუწყო ფრეთვე იმ გარემოებამაც, რომ პიტიახშები, როგორც ეს დამოწმებულია წყაროებში, იყვნენ „სეფე-წულნი“, ისინი ინიშნებოდნენ სამეფო გვარეულობიდან, და, ამრიგად, პიტიახშები არა მარტო ხელისუფლების ხასიათით, არამედ თვით შთამომავლობითაც იყვნენ ერთგვარად „თანა-მეფე“ სრულიად იბერიის მეფისა.

არაა გამორიცხული ისიც, რომ პიტიახშების ინსტიტუტის აღზევების ამ ხანაში ზოგიერთ არმაზელ პიტიახშებს მიეტაცებინოს კიდეც მეფობის ტიტული და თავისითავი დამოუკიდებულ მეფედ გამოიცხადებინოს.

ყოველ შემთხვევაში ანგარიშგასწევია ერთი საყურადღებო უწყება ქართული ნაციონალური მატიანებისა. ლეონტი მროველის ობზულებაში დაცულია შემდეგი ცნობა, რომელიც ფარსმან ქველის მეფობას ეხება:

„ხოლო აქამოდე ესე ყოველნი მეფენ ორ-ორნი (ე. ი. „იმორი“ მეფე ანუ სრულიად იბერიის მეფე და „ამორი“ თანა-მეფე ე. ი. არმაზელი პიტიახში) იყვნენ მოყურობასა ზედა, ერთგან მოყუარენი ვისნიმე, და ერთგან მტერ ვისნიმე.“

ხოლო ფარსმან ქველის დროსო, გადმოგცემს მემატიანე, „მტერ იქმნეს ურთიერთას“, ამას მოჰყვაო განხეთქილება სამეფოსი, და მხოლოდ ფარსმან ქველის მემკვიდრეთა დროს მოხდაო იბერიის შინაგანი ერთობის აღდგენა.

მეორე ქართული მატიან „მოქცევად ქართლისა“ აგრეთვე გადმოგცემს, რომ ფარსმან ქველის მემკვიდრეთა დროს მოხდა დამცრობა არმაზისა:

„მაშინ მოაკლდა არმაზი სამეუფომ, და მცხეთას ოდენ იყო მეფობაა.“

ამრიგად, ქართულ ნაციონალურ მატიანებში დაცული გადმოცემები გვაფიქრებინებს, რომ სრულიად იბერიის მეფენი და არმაზელი „თანა-მეფეები“ (პიტიახშები) არ იყვნენ ყოველთვის „მოყურობასა ზედა“, არამედ აქ, ჩანს, ადგილი პჟონდა კონფლიქტებსაც, და ზოგჯერ, საფიქრებელია, განდგომასაც კი¹.

1 არაა გამორიცხული, რომ უკანასკნელი „ამიგრი“ თანა-მეფე შირდატ და აგრეთვე შესაძლოა მისი წინამორბედიც (მამა?) ფარსმან-ავაში — ატარებდნენ მეფის ტიტულს. მაგრამ აქ ყრდობითი ხასიათის კითხვას აქ ამგზის აღარ ვეხებით და ამის შესახებ საუბარი გვექნება სხვა ადგილას.

ასეთია ის სურათი, რომელიც ისახება ჩვენ ჭინაშე წყაროების განხილვიდან.

IX

რაროვან გატიანეთა ძირითადი პირველწყარო: არაზული გატიანე

წარმოდგენილი მიმოხილვის შემდეგ საჭიროა დავუბრუნდეთ კიდევ ერთ საკითხს და საბოლოოდ დავაზუსტოთ იგი. ეს საკითხია: სად იყო შედგენილი ის უქველესი საისტორიო პირველწყარო, რომელიც საფუძვლად დასდებია საშუალ საუკუნეთა ქართულ მატიანებს.

იქვევა, რომ ეს არქაული საისტორიო პირველწყარო შედგენილი ყოფილა არმაზში.

როგორც უკვე იცის მკითხველმა, იბერიის ძევლი სატახტო ქალაქების არმაზისა და მცხეთის შესახებ „მოქცევად ქართლისად“—ს მატიანეში იხმარება გამოთქმა: „ამიერი“ და „იმიერი“.

გვიან ზანაში, ქრისტიანულ ეპოქაში, როდესაც მატიანეთა ტექსტი გადაუშენებიათ მცხეთაში (რომელიც, არმაზის საყულტო ცენტრის მოსპობას შემდეგ, გადაიქცა იბერიის არა მხოლოდ პოლიტიკურ, არამედ რელიგიურ მეტროპოლიად), ეს გამოთქმები გაუგიათ ამრიგად: „ამიერი“ — როგორც მცხეთა, ხოლო „იმიერი“ — როგორც არმაზი.

მაგრამ მატიანის თავდაპირველ პირველწყაროში ამ გამოთქმებს საწინააღმდეგო მნიშვნელობა ჰქონია: გამოთქმით „ამიერი“ — აღინიშნებოდა არმაზი, ხოლო გამოთქმით „იმიერი“ აღინიშნებოდა მცხეთა.

რომ ეს ასეა, ამას ამტკიცებს ზემოთ წარმოდგენილი მიმოხილვის ჩვენებანი:

ა) „ამიერი“ თანა-მეფეები, როგორც გამოირკვა, ყოფილან არმაზელი პიტიახშები, ე. ი. „ამიერი“ აღნიშნავდა არმაზს;

ბ) რაც შეეხება „იმიერ“ მეფეებს, მათი რეზიდენცია ყოფილა მცხეთა არა ინტერესს მოკლებული აღვნიშნობ, რომ ეს დასტურდება კერძოდ ერთი ჩვენების მიხედვითაც, რომელიც შერჩენილა მატიანის თვით შემდეგდროინდელს გადაკეთებულ რედაქციებში.

სახელდობრ, ლეონტი მროველის თხზულებაში აღნიშნულია, რომ როდესაც მოისპო „ორმეფობა“, ე. ი. თანა-მეფეების ინსტიტუტი, მეფობა დარჩა ფარსშან ქველის მემკვიდრეებს; ე. ი. „იმიერი“ მეფეებს (სრულიად იბერიის მეფეების) შტოს;

და აი ამ შემთხვევის გამო («ორმეფობის» მოსპობის გამო), „მოქცევად ქართლისად“—ს მატიანეში, როგორც აღნიშნული გვერდა, დაცულა ასეთი ცნობა:

„მაშინ მოისპო არმაზი სამეუფოდ და მცხეთას ოდენ იყო მეფობად“.

მაშინადამე, ამ გარკვეული ჩვენების თანაშმად, რეზიდენცია „იმიერი“ მეფეებისა (სრულიად იბერიის მეფეებისა) — ყოფილა მცხეთა.

ის გარემოება, რომ უძველესი ქართული მატიანეები შედგენილი ყოფილა არმაზიში, რასაც იმორელია, მოულონელს არას შეიცავს და სრულიად ზუნებრივად უნდა ჩაითვალოს. არმაზი, როგორც ცნობილია, იყო იბერიის სამეფოს ნამდვილი „დედაქალაქი“, პირველი მეტროპოლია, უძველესი პოლიტიკური და რელიგიური ცენტრი ქვეყნისა. ხოლო შემდეგ, როდესაც I საუკუნეში სრულიად იბერიის მეფეთა რეზიდენცია გადატანილ, იქნა მცხეთაში, არმაზის ამის შემდეგაც არ დაუკარგავს თავისი მნიშვნლობა, რამდენადც არმაზი ამის შემდეგაც რჩება ქვეყნის მთავარ რელიგიურ ცენტრად, აյ არის იბერიის სამეფოს პანთეონი.

არმაზი ჰქარგავს რელიგიური და კულტურული მეტროპოლიის მნიშვნელობას IV საუკუნის პირველ ნახევარში, როდესაც იბერიაში ქრისტიანობა სახელმწიფო სარწმუნოებად გამოცხადდა, და „წარმართული“ არმაზის საკულტო ცენტრმა დაუთმო თავისი აღგილი ქრისტიანული მცხეთის საკულტო ცენტრს.

ამის შემდეგ მომხდარა ძველი არმაზული მატიანეების გადამუშავება მცხეთაში ახალი კულტურის მსახურთა მიერ, რომელთაც დაუწერით მატიანენი ქართველთა მოქცევისანი (ე. ი. ისტორია ქრისტიანობის დამყარებისა იბერიაში), და რომელთაც გამოუყენებიათ როგორც ერთ-ერთი წყარო ძველი არმაზული მატიანე, რომელიც, როგორც ირკვევა, შეიცავდა ძველი იბერიის მეფეთა სიას.

X

დასკვნა

ჩვენ ამგზის ამით ვამთავრებთ განხილვას ანტიკური ხანის იბერიის მეფეთა სიისას — «მეფენი ქართლს შინა წარმართნი».

დაგვრჩენია გავაკეთოთ დასკვნები.

წყაროების წარმოდგენილი მიმოხილვა, ვფიქრობთ, გვაძლევს საფუძველს დავასკვნათ, რომ დასახელებული სია — «მეფენი ქართლს შინა წარმართნი» — წარმოადგენს ისტორიული სინამდვილის შემცველ დოკუმენტს.

შევაჯამოთ გამოკვლევის შედეგები.

ექვსი საუკუნის მანძილზე, მოყიდებული ფარავაზი და არა მატიანე, რომელიც, ქართული წყაროების ჩვენების თანაბეჭად, იწყებს ფარნავაზიანთა დინასტიას, და რომლის მეფობა მიეკუთვნება III საუკუნეს ჩვენს ერამდე (ალექსანდრე მაკედონელის დიადონების ეპოქას), და დასრულებული მირიანით, რომლის დროსაც ქრისტიანობა ოფიციალურ რელიგიად იქნა გამოცხადებული იბერიაში, და რომლის მეფობა ეკუთვნის ჩვენი წელთაღრიცხვის IV საუკუნეს, — მეფეთა სიაში დასახელებულია: 28 მეფე, 6 „თანა-მეფე“ (არმაზელი პიტახში), და ერთი დედოფალი (რეგნტი ტახტის მემკვიდრის დადამის მცირეწლოვანობის დროს), სულ 35 პირი.

როგორც ვნახეთ, ანტიკური ხანის ბერძნულ-რომაული საისტორიო ძეგლები, აგრეთვე ანტიკური ხანის თანამედროვე წარწერები, რომლებიც აღმოჩენილი იქნა იბერიის ძველ დედაქალაქ მცხეთა-არმაზში, იძლევა სამშუალებას შევამოწმოთ ქართულ მატიანეთა ეს სია.

სახელდობრ, ბერძნულ-რომაულ წყაროებში და მცხეთა-არმაზის წარწერაში მოიხსენებიან შემდეგნი პირნი ქართულ მატიანეთა მეფეთა სიისა:

VIII მეფე: არტოვ I.

IX მეფე: ბარაცმან [ბარაცმან-ავაზ] = ფარნაგაზ II.

XIII მეფე: ფარსმან I.

XIV მეფე: <მირდატ II>.

XV მეფე: ქართამ I = ფლავიოს-დადე.

XV-ა თანა-მეფე (არმაზელი პიტიახში): ბერცუმ (=ბარცომ, ბარაცმან).

XVI მეფე: ფარსმან II.

XVI-ა თანა-მეფე (არმაზელი პიტიახში): კაოს (=პუპლიკი აგრიბა).

XVII მეფე: ფარნუკ I = ხეე-ფარნუგ.

XIX მეფე: ფარსმან III ქველი.

ყველა ეს პირნი დასახელებული არიან ანტიკური ხანის ბერძნულ-რომაულ საისტორიო ძეგლებში და მცხეთა-არმაზის წარწერებში—იმავე ეპოქაში, იმავე ქრისტიანულ რეალში და იმავე თანრიგით, როგორც ეს წარმოდგენილია ქართულ მატიანეთა მეფეთა სიაში. ამრიგად, აქ ჩვენ გვაქვს გაღმწყვეტი მნიშვნელობის დოკუმენტურია ქართულ მატიანეთა მეფეთა სიის სინამდვილის სასარგებლოდ.

აღსანიშვაი ამასთან, რომ გარდა ანტიკური ხანის ბერძნულ-რომაული საისტორიო თხზულებებისა და მცხეთა-არმაზის წარწერებისა; მნიშვნელოვან ჩვენებას აქ აღძრული საკითხის გამო შეიცავს აგრეთვე ძეგლ-სომხური საისტორიო ძეგლით — ფავსტოს ბიზანტიულის თხზულება, რომელშიაც, როგორც მოხსენებული ვკვრნდა, იბერიის მეფეთა დანასტიას ეწოდება — «ფარნაგაზიანი», რაც ეთანხმება ქართულ საისტორიო ტრადიციას.

*

არსებობს აგრეთვე ერთი უაღრესად მნიშვნელოვანი ჩვენება ქართულ მატიანეთა ისტორიული კონკრეტული შესამოწმებლად.

ლეონტი მროველის თხზულებაში წარმოდგენილი ისტორიული კონცეფციის თანახმად, ერთგვარი სამიზნო ეპოქაში თარიღი ანტიკური ხანის იბერიის ძალისა, — ეს იყო ჩამოყალიბება იბერიის სამეფოსი (—ახალი იბერიის სამეფოსი) ალექსანდრე მაკედონელის დადოხების ეპოქაში, III საუკუნის დასაწყისში ჩვენი წელთაღრიცხვის უწინარეს.

რომ ეს კონკრეტულია ძირითადში სწორია, ამას ეთანხმება გათვალისწინება აქლო აღმოსავლეთის ისტორიული ვითარებისა და იდონების ეპოქაში, როდესაც, ალექსანდრე მაკედონელის იმპერიის დანაწილების შედეგად, ახლო აღმოსავლეთში წარმოიქმნა ახალი სახელმწიფოებრივი ერთეულები. ამასვე ეთანხმება ის ცნობებიც, რომელიც მოგვეპოვება იბერიის სახელმწიფოს ძალის შესახებ მომდევნო ხანაში.

ჩვენ აქ ამგზის აღვინიშნავთ ერთ დოკუმენტური ხასიათის ქრისტიანულ ჩვენებას, რომელიც ამოწმებს ლეონტი მროველის თხზულებაში დაცულ ისტორიულ ტრადიციას.

ძველ-ქართული კალენდარის შესწავლიდან ირკვევა, რომ ქართული ნაციონალური წელთაღრიცხვა იწყება სწორედ იმ დროიდან, როდესაც, ლეონტი მაკონელის ცნობით, ალექსანდრე მაკედონელის იმპერიის დაყოფის შედეგად, მოხდა ახალი იბრივის სახელმწიფოს ჩამოყალიბება, ფარნავაზიანთა დინასტით ხელისუფლების სათავეში. სახელდობრ, დასაწყისი ქართული ნაციონალური წელთაღრიცხვისა არის 284 წელი ჩვენს ერამდე (—ეს წელი არის გამოსავალი თარიღი, რომელიც შემდეგ საფუძვლად დაედო ქართული ქრონიკონის სისტემას).

აღსანიშნავია ამისთან, რომ ქართულ ნაციონალურ წელთაღრიცხვის, ქართულ ნაციონალურ ერას, რომელიც იწყება 284 წლიდან, ეწოდება ალექსანდრეს (ალექსანდრობითი) წელი.

ეს სახელწოდება შემდეგი წარმოშობისაა.

როგორც ცნობილია, დიადოხების ეპოქის ყველა დინასტიის, რომელთაც ალექსანდრე მაკედონელის იმპერიის დანაწილების შემდეგ გამოაცხადეს დამოუკიდებლობა, ხელისუფლების პირველ-სათავედ ალექსანდრე მაკედონელს სთვლიდნენ. როგორც იმპერიის დამაარსებელს, ხოლო თავის თავს აღიარებდნენ ალექსანდრე მაკედონელის მემკვიდრედ ანუ მოსაყდრედ თავიანთ სამფლობელოში. აქედან წარმოსდგება ეს სახელწოდებაც ძველ-ქართული ნაციონალური წელთაღრიცხვისა ალექსანდრეს (ალექსანდრითი) წელი. რომლიდანაც იწყება ქართული ნაციონალური ერა, არის თარიღი, 284 წელი, რომლიდანაც იწყება ქართული და ფარნავაზიანთა დინასტიის დამკვიდრებისა იმერიის გამოცხადებისა და ფარნავაზიანთა დინასტიის დამკვიდრებისა იმერიის სახელმწიფოს ხელისუფლების სათავეში.

დასასრულ დაგვრჩენია ხაზი გავუსვათ შემდეგ გარემოებასაც.

როდესაც ჩვენ, პირველწყაროების ანალიზის შედეგად, დავასკვნით, რომ ქართულ მატანეთა ანტიკური ხანის იბერიის მეფეთა სია («მეფენი ქართლს შინა წარმართნი») — წარმოადგენს ისტორიული სინამდვილის შემცველ დოკუმენტს, ეს, რასაკვირველია, ჯერ კიდევ არ ნიშნავს იმას, რომ მეფეთა სიაში არ იყოს დეფექტები და შეცდომები.

რასაკვირველია, გამორიცხული არაა, რომ მეფეთა სიაში არის ესა თუ ის დეფექტი, შესაძლოა მეფეთა სიას აკლია ამა თუ იმ მეფის სახელი, ანდა ცალკეულ შემთხვევებში იქნებ შეცვლილია თანრიგიც და სხვა.

რომ მეფეთა სიაში შესაძლოა იყოს დეფექტები, ჩვენ არ ვართ დაზღვეული მით უფრო, რომ ჩვენს დრომდე შენახულა მეფეთა სიის პირი, რომელიც შრავალების გადაწერილა, რომელსაც გულვლია არა ერთი და ორი მოსაშუალესისტორიო წყარო, ვიდრე მეფეთა სია მოხვდებოდა იმ საისტორიო თხზულებებში, რომლებიც ჩვენს დრომდე გადარჩენილან.

მაგრამ ყოველ შემთხვევაში ფაქტი ისაა, რომ ქართულ მატანეებში წარმოდგენილი მეფეთა სიის სახით, ჩვენ გვაქვს, როგორც ირკვევა, არა ლეგენდა-რული ხასიათის წყარო, არამედ ისტორიული სინამდვილის შემცველი ძეგ-

ლო, რომელიც, ეს სრულიად უდავოა, მომდინარეობს წინა-ქრისტიანული ეპო-
ქის ძველ-ქართული საისტორიო წყაროებიდან.

არა თუ მა ძეგლში არის შეცდომები, ეს არის შეცდომები ისტორიული დო-
კუმენტისა და არა ლეგენდარული წყაროსი; ეს არის ისეთი ხასიათის შეცდო-
მები, რომლისაგან არ არის დაზღვეული არც ერთი ისტორიული დოკუ-
მენტი, რომელიც ასეთი დიდი მოცულობის ეპოქას, ექვსი საუკუნის მან-
ძილს ეხება.

მაინც დეფექტები ქართულ მატიანეთა მეფეთა სიისა, თუკი აქ არის დე-
ფექტები ჩანს, მცირე მოცულობისა უნდა იყოს. ამის გარანტიას იძლევა, ის
გარემოება, რომ ყველა იმ შემთხვევებში, სადაც კი ჩვენ გვაქვს შესაძლებ-
ლობა შევამოწმოთ მეფეთა ეს სია, — ხოლო ეს შემოწმება, როგორც გამოიჩ-
კვა, შესაძლოა ჩატარებულ იქნას მეფეთა სიის მნიშვნელოვანი ნაწილის მი-
მართ, — ყველა ამ შემთხვევებში დასტურდება ქართულ მატიანეთა სიის სი-
ნამდვილე, და ჩვენ არ გვაქვს ჯერჯერობით არც ერთი შემთხვევა, როდესაც ეს
სია სცილდებოდეს ისტორიულ სინამდვილეს.

ასეთია ის დასკვნები, რომელსაც იძლევა კრიტიკული ანალიზი ქართულ
მატიანებში წარმოლგენილი იძერის მეფეთა სიისა — «მეფენი ქართლს შინა
წარმართნი».

XI

გროველოგიური ცასა იგარის მეფეთა

III საუკუნიდან ჩვენს ერამდე — ვიდრე IV საუკუნეშედე ჩვენი წელთაღრიცხვისა

მეფეთა სიის სინამდვილის საკითხს განხილვის შემდეგ ჩვენ აქ შევჩერ-
დებით ქრონოლოგიის საკითხზედაც.

რასაკირველია, ჯერ კიდევ ნააღრევია საუბარი ანტიკური ხანის იძერის
მეფეთა სიის მთლიანი ზუსტი ქრონოლოგიის დადგენს შესახებ. მაგრამ აჩსე-
ბული მასალები მაინც იძლევა შესაძლებლობას მიახლოებით განვსაზღვროთ
ქრონოლოგია ზოგიერთი მეფობისა, ხოლო დანარჩენ მეფობათა შესახებ აღ-
ნიშნულ იქნას საერთო ქრონოლოგიური მიზნები.

ქრონოლოგიური ნუსხა იძერის მეფეთა, რომელიც ქვემოთ მოგვყავს, ემ-
ყარება შემდეგი სამი ჯგუფის ქრონოლოგიურ მაჩვენებლებს:

1. გამოსავალ თარიღად მიღებული გვაქვს 284 წელი ჩვენ წელთაღრიცხვ-
ვამდე, ე. ი. ის თარიღი, რომელიც ფიქსირებულია ქართული ნაციონალური
წელთაღრიცხვით; ეს თარიღი, 284 წელი, საიდანაც იწყება ქართული ნაციონა-
ლური ერა, და რომელსაც ეწოდება ოლექსანდრე ანდრიანიშვნული გვერდა, ახალი
იძერის სამეფოს დაარსების თარიღად ალექსანდრე მაკედონელის იმპერიის
დანაწილების შემდეგ.

2. ცალკე მეფობათა მიახლოებითი თარიღის დროს გათვალისწინებულია
ის ქრონოლოგიური ჩვენებანი, რომელთაც შეიცავენ ანტიკური ხანის ბერძნულ-
რომაული საისტორიო წყაროები და ანტიკური ხანის თანამედროვე წარწერები.

3. ქართული ნაციონალური მატრიცებიდან მხედველობაში მოღვაწეობა ის თთხი სათარიღო ცნობა მეფობათა ხანგრძლივობის შესახებ, რომლებიც აფთერ-ტიური ხასიათის ცნობებად უნდა იქნენ მიჩნეულნი, სახელმწიფო, ცნობები ფარ-ნავაზ I-ის, არტოკ I-ის, ადეროკ I-ის და ღადამ I-ის მეფობათა ხანგრძლივობის შესახებ (რომ ეს ოთხი ქრონოლოგიური ცნობა, ჩანს, ავთენტურია თათისაა, მომდინარე არქაული საისტორიო ძეგლებიდან, იხ. ამის შესხვაზ ზე-მოთ, გვ. 522 — 524).

ამ სამი ჯგუფის ქრონოლოგიურ მაჩვენებლებზე დამყარებით ჩვენ ვღებულობთ შემდეგ ქრონოლოგიურ წუსხას იბერიის მეფებისას, III საუკუნიდან ჩვენს ერამდე — ვიდრე IV საუკუნის დასაწყისამდე ჩვენი წელთაღრიცხვისა.

*

1. მეფე ფარნავაზ I

284—219 წ. 1

2. მეფე საურმაგ I

219—66 წ.

3. მეფე მირვან (მირეან) I

4. მეფე ფარნაჭობ (ფარნაჭომ) I

5. მეფე არსოკ I

6. მეფე მირდატ I

7. მეფე არტოკ I

66—65 წ. 2

8. მეფე ბარაცმან [ბარაცმან-ავაზ || ფარსმან-ავაზ] = ფარნავაზ II

36 წ. 3

9. მეფე მირეან II

36—27 წლებს შორის

10. მეფე არსუკ (არსოკ) II

27 წლიდან (ჩვენი წელთაღრიცხვის უწინარეს)

11. მეფე ადეროკ I

—30 წლამდე (ჩვენი წელთაღრიცხვისა) ⁴.

1 „ოც-და-შედისა წლისა მეფე იქმნა და სამეცო-და-ხუთ წელს მეფობდა“ (ლეონტი მრთველი). გამოსავალი თარიღი 284 წელი (ქართული ნაციონალური წელთაღრიცხვის დასაწყისი).

2 „ორ წელ თღენ მეფობდა“ (ლეონტი მრთველი). ანტიკური ხანის ბერძნ-რომელი ისტორიკოსები (პალენ, დიონ კასიონის, ფლორიუ, ევტროპი, ფესტუსი) იბერიის მეფეს არტოკ მოიხსენებენ 65 წელს, პომპეუსის ლაშქრობათა დროს.

3 დასახლებულ წელს (36 წელი ჩვენს ერამდე) მოიხსენება ბერძენ ისტორიკოსის დიონ კასიონის თხზულებაში.

4 „ოც-და-ათისა წლისა მეფე იქმნა და ორმოც-და ათშედებრ წელს მეფობდა“ (ლეონტი მრთველი).

ლეონტი მრთველის სათარიღო ცნობასთან დაკავშირებით აქ საჭიროა აღვნიშნოთ შემდეგიც. ლეონტი მრთველის თხზულებაში მეფე ადეროკ I-ის შესახებ ძირითად სათარიღო ცნობას („ოც-და-ათისა წლისა მეფე იქმნა და ორმოც-და ათშედებრ წელს მეფობდა“) დაართული აქვს გლოსა — ქრისტეს შობის, ქრისტეს ჯვარცმის და საქართველოში ქრისტეს კვართის მოტანის შესახებ. რამდენადაც ქართულ მატიანეთა არქაული პირველწყარო, რომლიდანც დაშვერიდებული არიან, უშუალოდ თუ მეშვეობით, ლეონტი მრთველი და საშუალო საუკუნეთ სხვა ქართველი ისტორიკოსები, წინა-ქრისტიანული ხანის ძეგლად არის მისაჩნევა, ცხადობა ამ პირველწყაროში ადგილი არ ექნებოდა ამ დანართ ცნობებს, რომლებიც ქრისტიანობის

12. მეცე ფარსმან I	30-იანი—60-იანი წლები.
13. მეცე მირდატ I	75 წ. 2
14. მეცე ქართამ I = ფლავიოს დადე	
14-ა. თანა-მეცე (არმაზელი პიტიახში): ბარაცმან (ბარცომ, ბერცუმ)	76—96 წლებს შორის 3.
15. მეცე ფარსმან II 4	I საუკ. ბოლო —II საუკ. დასაწყისი.
15-ა. თანა-მეცე (არმაზელი პიტიახში): კაოს (=კა- ოს პუპლიკი აგრიპა) 4	
16. მეცე ფარნუკ I = ხევ-ფარნუგ 5	110-იანი წლები.
16-ა. თანა-მეცე (არმაზელი პიტიახში): არმაზერი	
17. მეცე ამაზაბ I	120-იანი წლები.
17-ა. თანა-მეცე (არმაზელი პიტიახში): ადერუკ	
18. მეცე ფარსმან III ქველი	130-იანი—140-იანი წლები 6.
18-ა. თანა მეცე (არმაზელი პიტიახში); ფარსმან- ავაზ // ფარნავაზ.	
19. მეცე <...> რო	150-იანი წლები.
19-ა. თანა-მეცე მირდატ	

ისტორიას ეხება. აქ, რასაკიირევლია, ჩვენ საქმე გვაქვს გვიანდელ გლოსასთან, და ამას გარდა ისიც შესაძლოა აღნიშნულ იქნას, თუ რასთან დაკავშირებით იქნა ჩართული ეს გლოსა, ქრისტიანული ხანის ქართველ ისტორიკოსებს, ცხადია, ჯერ ერთი, თავისთავად აინტერესებიდამ საკითხი, თუ რომელი მეცე იძერისა იყო თანამედროვე ქრისტეს, ხოლო ეს ინტერესი, კერძოდ, იმითაც იყო გამოწვეული, რომ ქრისტიანული ხანის ავტორებს უნდოდათ დაკავშირებინათ საქართველოს ისტორიასთან ქრისტეს კვართის ლეგენდა და ალენიშვილ, თუ სახელმძღვანელო მეცეს დროს მოხდა ქრისტეს კვართის საქართველოში მოტანა. ხოლო რაი არქაულ სისტორიო პირველწყაროში ქრისტიანული ხანის ავტორებს ვერ უპოვათ სათანადო დამაყრდენი ჩვენება, ამის გამო ზოგი აგტორი ქრისტეს კვართისა და საქართველოში კვართის მოტანის ამბავს ვარაუდობდა ერთი მეცეის დროს, სხვა კიდევ სხვა მეცეის დროს (ლეონტი მორველი ადერუკ I-ის დროს, შაბდერულუ-ქელიშვრი ნინის ცხოვრების აგტორი არმაზერის დროს, ხოლო რაც შეეხება „მოქცევა ქართლისად“-ს მატიანეს, აქ კვართის შესახებ თქმულებაში მეცე სრულებით არ არის მოხსენებული). სწორედ ეს მერკეყობა საშუალო საუკუნეთა ქართველი აგტორებისა მაჩვენებელია იმისა, რომ არქაული ხანის საისტორიო პირველწყაროში არ ყოფილა ქრისტიანობის შესახები უწყება, და, რასაკიირევლია, არც შეიძლებოდა, რამდენადაც ეს პირველწყარო, როგორც ირკვევა, წინა-ქრისტიანული ხანიდან მომდინარეობდა.

1 მეცე ფარსმან I-ის მეცეობის თარიღი აღნიშნული გვაქვს ტაციტუსისა და დიონ კასიონის ცნობების მიხედვით.

2 მეცე მირდატ (მითოდატ) I ფარსმანის-ძე მოიხსენება მცხეთის წარწერაში 75 წლისა (წარწერა შესრულებულია 75 წლის 1 ივლისს შემდეგ).

3 მეცე ქართამ=ფლავიოს-დადე და არმაზელი პიტიახში (თანა-მეცე) ბარაცმან არიან. თანამედროვენი რომელის იმპერატორთა ფლავიოსთა სახლიდან (ლეონტი მროველი, მოქცევად ქართლისამ. და თანამედროვე წარწერა არმაზემი აღმოჩენილი ლანგარისა).

4 მეცე ფარსმან (II) და არმაზელი პიტიახში (თანა-მეცე) კაოს (=კაოს პუპლიკი აგრიპა) — ქართულ მატიანების გარდა მოიხსენებიან სერაფიტის ძეგლის წარწერაში.

5 მეცე ხევ-ფარნუგ (=ფარნუკ I) მოიხსენება იმავე სერაფიტის ძეგლის წარწერაში.

6 მეცე ფარსმან (III) ბერძნულ-რომაულ საისტორიო წყაროებში მოიხსენება 130-იან წლებში და 130-იან/140-იანი წლების მიჯნაზე, რომის იმპერატორთა აღრიანეს და ანტონინეს დროს (—ცნობები არიანესი, დიონ კასიონისა, ელიოს სპარტიანესი და იულიოს კაპიტოლინენისი).

20. ღადაშ I
 21-ი. ღეღოფალი ღადანა
 22. მეფე ფარსმან IV
 23. მეფე რევ I შართალი
 24. მეფე ვაჩე I
 25. მეფე ბაკურ I
 26. მეფე მირდატ III
 27. მეფე ასცაგურ I
 28. მეფე ლევ(=რევ) II³.

ღაახლ. 161—164 წ. 1.

ღაახლ. 164—180 წ. 2

II საუკუნის 80-იანი წლებიდან — IV საუკუნის დასაწყისამდე.

¹ „მეფობდა ღადამი [სამ წელ] და დღე ოც“ (მოქცევად ქართლისამ). „ღასუეს მეფედ ძე ფარსმან ქუელისა [ღ]ადამი, ღა იმეფა რა სამ წელ, მოკუდა“ (ლეონტი მროველი).

² „და ღარს [მეფესა ღადაში] ძე მისი [ფარსმან IV] წელიწლისა ერთისა ყრმას; და ვადრე ალიზრდებოდა [ფარსმან IV] მეფობდა მამის-დედა მისი [დედა ღადამისა], ცოლი ფარსმან ქუელისა, რომელსაც ერქუა ღა და ნა“ (ლეონტი მროველი).

³ „მოქცევად ქართლისამ“—ს მიტიანეში სახელი უკანასკნელი «წარმართი» მეტისა — მორეანის მამისა — მოყვანილია ფორმით ღვევე („ღვევე მამა მირეანისი“). სახელი ღვევე, როგორც რეკვევა, არის ვარიანტული სახელია სახელისა: „რევ“. (ქართული წყაროების ცნობით, მირეანის შეილ ერქვა „რევ“, ე. ი. ძე განმეორებულია სახელი პაპისა — მირიანის მამისა ღვევე, იგივე რევ).

დ ა მ ა ტ ე ბ ა ნ ი

I შენიშვნა ბაგრატიონთა გვარეულობის ისტორიისათვის. — II შენიშვნა
«მოქცევად ქართლისად»-ს ტექსტისათვის.

I

შეიტვენა ბაგრატიონთა გვარეულობის ისტორიისათვის

საშუალო საუკუნეთა საქართველოს სამეფო დინასტიის — ბაგრატიონთა სახლის — ისტორიას სხვა ადგილს ვეხებით უფრო დაწვრილებით, და აյ ამ საგანზე შევჩერდებით იმდენად, რამდენადაც ამას კავშირი აქვს ამ წერილში ოძრულ საკითხებთან.

ბაგრატიონი, როგორც გამოირკვა, ყოფილან დასავლეთის პატიატები (იხ. გვ. 543). ამის მიხედვით ბაგრატიონთა გვარეულობა, ჩანს, ეკუთვნოდა „სეფე-წულთა“ წრეს, ბაგრატიონთა სახლი, ჩანს, იყო განშტოება ფარნავაზიონთა ძევლ-ქართული დინასტიისა.

ამას ეთანხმება აგრეთვე სხვა ჩვენებებიც:

1. ც ნ ო ბ ა ს ე ბ ე ო ს ი ს ა ნ ო ნ ი მ ი ს ა. საისტორიო ძეგლში, რომელიც შესავალის სახით არის ჩატარული სებეოსის მატიანეში და რომელიც სებეოსის ანონიმის სახელით არის ცნობილი (—იგი ეკუთვნის აღრეულ საშუალ საუკუნებს) — წარმოდგენილია შემდეგი გენეალოგია ბაგრატიონთა გვარისა: ფ ა რ ნ ა ვ ა ზ შვა ბაგამ და ბ ა გ ა რ ა რ ე შ ვ ა ბ ი ვ რ ა რ ე ი ი; ბ ი ვ რ ა რ ე შ ვ ა ა ს პ ი ტ ი (იხ. სებეოსის ანონიმი, განკ. I). იმავე საისტორიო ძეგლში ბაგრატიონთა წინაპარს ბაგრატს (ბაგრატი) პირდაპირ ეწოდება ფარნავაზიანი „ბ ა გ ა რ ა ტ ფ ა რ ნ ა ვ ა ზ ი ა ნ ი“ — იხ. სებეოსის ანონიმი, ძევე, განკ. I).

2. გ ა დ მ ო ც ე მ ა ა რ ი ა ნ-ქ ა რ თ ლ ი დ ა ნ გ ა დ მ ო ს ა ზ ლ ე ბ ი ს შ ე ს ა ხ ე ბ. ქართულ წყაროებში, როგორც ცნობილია, დაცულია გადმოცემა ქართველთა გადმოსახლების შესახებ, სამხრეთიდან (არიან-ქართლიდან) — აზოფარნავაზიანთა დინასტიის მეთაურობით. რომ ბაგრატიონთა სახლი წარმოადგენდა ფარნავაზიანთა დინასტიის განშტოების, ამას ეთანხმება აგრეთვე ის გარემოება, რომ ანალოგიური გადმოცემა არსებობდა ბაგრატიონთა გვარეულობის შესახებაც. ბაგრატიონთა სახლის შესახებ თქმულება, რომელიც ჩვენ გვხვდება ქართულ, შერძნულ და სომხურ წყაროებში, და რომელიც უფრო

პირველადის სახით დაუცავს კომისტანტინე პორტიროგენეტს, გადმოვცემს, რომ ბაგრატიონთა სახლი არის შთამომავალი ბერსავია ჰური ი ს მეუღლისა, და რომ ქართველი ხალხი გადმოსახლდა სამხრეთიდან თანამედროვე საქართველოს ტერიტორიაზე ბაგრატიონთა სახლის წინაპრების მეთაურობით. ამჩინად, ბაგრატიონთა სახლის შესახებ თქმულება — ეს არის ვარიაცია აზო-ფარნავაზიანთა შესახები გადმოცემისა: ბაგრატიონები, ისევე როგორც აზო-ფარნავაზიანნი, წარმოდგენილნი არიან როგორც წინამძღოლნი ქართველთა გადმოსახლებისა სამხრეთიდან საქართველოს თანამედროვე მიწა-წყალზე.

ქართველთა პირველელ საშობლოს უდევლეს ქართულ წყაროებში, როგორც ცნობილია, ეწოდება: „არიან-ქართლი“. ეს არის ბიბლიური „ურ-ქაშდ“, ჰურ-ქაშდ (||ჰურ-ქართ||ჰურ-არტანი). აյ საჭიროა აღვინიშვნოთ ამასთან ისიც, რომ ბაგრატიონთა შესახებ თქმულებაში მოხსენებული ჰური ი ს ეთელი და ჰურია-სტანი, თავისი პირვანდელი სახით, იმავე მსოფლიოს — ხეთურ მსოფლიოს იგულისხმებს 1.

დასასრულ კიდევ ერთი შენიშვნა ბაგრატიონთა გვარეულობის შესახებ.

ბაგრატიონთა ძირითადი სამფლობელო ანტიკური ხანის დასასრულსა და ადრეულ საშუალო საუკუნეებში არის ს პერიოდი — ჭოროხის ხეობაში. ჭოროხის ხეობის მკვიდრი მოსახლეობა, როგორც ცნობილია, ქართველი ხალხის ორ შტოს ეკუთვნოდა: ჭანები და იბერიელები (ქართ-მესხები). კერძოდ, საკუთრავ, სპერის თემში, როგორც ეს დასტურდება პროკოპი კესარიელის ცნობებიდან, უპირატესად ჭანური მოსახლეობა იყო. და რამდენადაც სპერი ძირითადად ჭანურ თემს წარმოადგენდა, ამდენად სამართლიანია მოსაზრება აკად. ნ. მარიასა, რომელიც ბაგრატიონთა სახლს ჭანური წარმოშობის გვარეულობად სთვლის.

აღვინიშვნავთ ამასთან, რომ ჭანური მსოფლიოდან მომდინარეობს თვითონომასტიკონი, საგვარეულო სახელები ბაგრატიონთა სახლისა, სახელდობრ, ის სპეციფიკური სახელები, რომლებიც მიღებული იყო ბაგრატიონთა გვარში, და რომლებიც ბოლოვდება გრამატიკული ელემენტით „ტი“: ზაგრა-ტი, სუმბა-ტი, ბივრა-ტი, აშო-ტი. აღსანიშვნავია, რომ მეორე ძველ-ქართულ გვარეულობაშიაც, რომელიც ჭანეთიდან იყო წარმოშობით, სახელდობრ, ორბელიანთა გვარში (ჭან-ბაკურიან-ორბელიანნი) — მიღებული იყო ანალიგიურ სახის საგვარეულო სახელები, დაბოლოვდებული იმავე გრამატიკული ელემენტით „ტი“: ლიბარი-ტი, რა-ტი (*ჭრა-ტი).

აქ ჩვენ გვაქვს იმავე ტიპის სახელები ბოლოვიდურით „ტი“, რომელიც შეჩენილია და-სახელეთ საქართველოს საგვარეულო ონომასტიკონში: ჭიბუ-ტი, ლლონ-ტი, ულან-ტი, *ხუბუ-ტი (აქედან ხუბუ-ტიანი), *მეჩხე-ტი, *ჩხე-ტი (აქედან მეჩხე-ტიანი, ჩხე-ტიანი) და სხვანი.

დაბოლოვბა „ტი“, ჩანს, არის ჭანურ-მეგრული ემვავალენტი ჭართულ საგვარეულო სახელწოდებათა დაბოლოვბისა „თი“, რაც მიღებული ყოფილი საშუალო საუკუნეთა საქართველოში — კერძოდ, ჭოროხის ხეობაში (იხ. სულთა-მატიანე მიჭიხიანის ხევისა) 2.

1 ამ საგანზე უფრო დაწვრილებით სხვა აღვილას გვექნება საუბარი (სახელწოდებათა იგივეობის შესახებ: ურ-ქაშდ || ჰურ-ქართ || ჰურ-არტ || ჰურ-არტანი — იხ. ჩვენი წერილი: დავთ სასუნცი, 1939 წ., გვ. XXI—XXII).

2 ეს ძეგლი, სულთა-მატიანე მიჭიხიანის ხევისა, რომელიც აღმოჩნდა აკადემიკოს შარიანოვის არქივში (სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის ყოფ. საზიონ მუზეუმში), დამზადებული გვაქვს გამოსაცემად. ძირითადი ტექსტი ძეგლის XIX—XV საუკუნეებს ყეუთვნის.

აღნიშნავთ ამასთან, რომ დაბოლოებას „ტი“ // „თი“ ძეგლ-ქართულში დიალექტურად ჭნაცვლება დაბოლოება „თა“: ბაგრა-ტი // ბარა-თა, ბივრა-ტი // ბივრა-თა¹, აშო-ტი // შო-თა.

II

შენიშვნა «მოქცევად ქართლისად»-ს ტექსტისათვის

«მოქცევად ქართლისად»-ს ტექსტის იმ ნაწილისათვის, რომელიც გადმოცემულია ჩვენ მიერ (გვ. 506 — 507), მოგვყავს ზველა ვარიანტები შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით.

განმარტებანი კონიექტურათა შესახებ იხ. ზემოთ, გვ. 509 — 520.

5 [ათასი] სახლი [მდაბიოდ უფლისად] რვად სახლი — 11 ცხრისა] ცხვა. — 16, 18, 21, 23 აღაშვნა] აღაშვნა. — 18 [ციხე] ხელნაწერში ეს სიტყვა სავსებით გადასულია, აღდგენილი გვაქვს აზრის მიხედვით. — 19 [არსო] ხელნაწერში უკრნასკნელი ორი ასო გადასულია, გაირჩევა მხოლოდ ნაკვალევი. — 19 და მან] ხელნაწერში ეს სიტყვები სავსებით გადასულია, აღდგენილი გვაქვს აზრის მიხედვით. — 20 [და მეფობდა მირდატ...1] abs. — 21 ბარაცმან] ბრატ-მან. — 26 [ადეზოკ] როკ. — 28 [და მეფობდა ფარსმან...]] abs. — 29 <და მეფობდა მირდატ > abs. — 31 [იმიერ] ქარწეული და [ამიერ] *ბარაცმან] ქარძამ არმაზს და მცხეთას ბრატმან. — 33 კაოს] კაოს (ტექსტში დავტოვეთ ამ სიტყვის მართლწერა ლეონტი მროველის თხზულების მიხედვით). — 34 [ფიარნისუ] არ-სოკ. — 34 არმაზაერ] ამაზაერ. — 37 [იმიერ] < ... > როკ] ამიერ როკ. — 39 [სამ წელ] abs. — 48 ოც-და-[ცხრანი] ოც და რვანი. —

ეს საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ შატბერდულ ხელნაწერში 435 გვერდის ტექსტი (ჩვენი გამოცემის 1—19 სტრიქონები, ვიდრე სიტყვამდე ჟალაქსა) გაცხოველებულია და ტექსტის გამაცხოველებელს არასწორად აღუდგენია სიტყვა „გა“ (სახელი ქერპისა). დედანში თავდაპირველად ეწერა „გა“ (—ეს აშკარად გაირჩევა) და ტექსტის გამაცხოველებელს იგი აღუდგენია როგორც „გაიმ“ (ცხადია, ქართლის ცხოვრების ტექსტის გავლენით). ამას გარდა ტექსტის გამაცხოველებელს ადგილ-ადგილ დარღვეული აქვს კლასიკური ორთოგრაფიის ნორმები: 3 „ცროლისა“ (ნაცვლად „ცროლისად“) 6 „ჰყუანდეს“ (ნაცვლად „ჰყვანდეს“). ამასთან ტექსტის გამაცხოველებელი ხმარობს უ-ბრჯვეს.

საჭიროა აღვნიშნოთ აგრეთვე, რომ «მოქცევად ქართლისად»-ს აღრინდელ გამომცემლებს შეცდომით აქვთ წაკითხული სახელი XV მეფისა როგორც „ქარჩამ“; ხელნაწერში გარჩვევით იკითხვის: „ქარძამ“.

¹ აქედან სახელი: ბივრ(ა)-თელ.